

Tefsir Araştırmaları Dergisi

The Journal of Tafsir Studies

مجلة الدراسات التفسيرية

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tader>

E-ISSN: 2587-0882

Cilt/Volume: 6, Sayı/Issue: 2, Yıl/Year: 2022 (Ekim/October)

Osmanlı Tefsir Kùltürüne Bir Katkı: Mehmed Fevzî Efendi'nin *Tefrîcu'l-kalak fî tefsîri sûreti'l-*

***Felak* Adlı Sure Tefsirinin İşârî Yönden İncelenmesi**

A Contribution to Ottoman Tafsir Culture: An Analysis of Mehmed Fawzî Efendi's Tafsir of Surah

Tefrîj al-qalaq fî tafsîri sûrat al-Falaq from an ishari Perspective

Hidayet AYDAR

Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakùltesi

Temel İslam Bilimleri, Tefsir Anabilim Dalı

Prof. Dr., Istanbul University, Theolgy Faculty

Basic Islamic Sciences, Department of Tafsir

Türkiye

hidayet@istanbul.edu.tr

Orcid.org/0000-0002-7563-5073

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliř Tarihi/Date Received: 31/05/2022

Kabul Tarihi/Date Accepted: 09/10/2022

Yayın Tarihi/Date Published: 30/10/2022

Atıf / Citation: Aydar, Hidayet. "Osmanlı Tefsir Kùltürüne Bir Katkı: Mehmed Fevzî Efendi'nin *Tefrîcu'l-Kalak* Adlı Tefsirinin İşârî Yönden İncelenmesi". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 6/2 (Ekim 2022), 632-656

<https://doi.org/10.31121/tader.1124182>

İntihal: Bu makale, intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by intihal.net. No plagiarism detected.

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Yayıncı / Published by: The Journal of Tafsir Studies Sakarya/Türkiye

Öz

Bu çalışmada Osmanlının ondokuzuncu asrında yaşamış önemli simalardan biri olan Mehmed Fevzî Efendi ve onun *Tefrîcu'l-kalak fî tefsîri sûreti'l-felak* adlı eseri ele alınmaktadır. Bu amaçla önce müellifin hayatı, yaşadığı dönem ve eserleri hakkında bilgiler verilmektedir. Ardından tefsir ve tasavvuf alanındaki yeri konusunda bilgiler serdedilmektedir. Müellifin *Tefrîcu'l-kalak* adlı tefsiri hakkında bilgi vermeden önce, Felak suresi tefsiri olması hasebiyle daha önce yazılmış bazı Felak suresi tefsirlerinden bahsedilmektedir. Bundan sonra *Tefrîcu'l-kalak*'ın işârî yönü üzerinde durulmaktadır. Felak suresinin tefsiri olan eserde ayetlerin ele alınış ve tefsir ediliş tarzı işlenmektedir. Eserde dirâyî ve rivâyî yöntemler yanında bilhassa işârî yöntemle yapılan yorumlara dikkat çekilmektedir. Müellif, bu yorumları daha ziyade hâl ehli diyebileceğimiz kimselerin hayatlarından örnekler vererek incelemektedir. Kerâmet türünden olan ve olağanüstü bir nitelik arz eden bu hikâyeler verildikten sonra okuyucunun bunlardan ibret ve ders alması yönünde uyarılar yapılmaktadır. Müellif, dönemin şartları gereği sosyo-ekonomik sıkıntı yaşayanlara, bireysel nedenlerden dolayı psikolojik sorunlar içinde bunalanlara bu eseriyle adeta bir kurtuluş reçetesi sunmaktadır. Bilhassa sabır, tevekkül, tefekkür, zikir, şükür, tasadduk, sıla-i rahim, şükür, dua gibi güzel hasletlere dikkat çekerek kişinin bunları dilinden, aklından, gönlünden eksik etmemesi gerektiğini anlatmaktadır. Müellif, aynı zamanda sihir ve yapılmış olan sihre karşı nasıl davranılacağı, büyüden hangi yöntemlerle kurtulabileceği hususlarında da geniş bilgiler vermektedir. Yine eserde kötü niyetli insanlardan, kötülüğü emreden nefisten, şeytan ve cin gibi varlıklardan gelebilecek zararlar ve bunlara karşı korunma yollarına dair bilgiler de aktarılmaktadır. Osmanlı'nın son dönemine ait mühim eserlerden biri olan *Tefrîcu'l-kalak*'ın yazıldığı dönemdeki anlayışı yansıtmaları bakımından önemine dikkat çekilmektedir. Ayrıca beyan ettiği hususlar ve yaşanan psiko-sosyal sorunlara karşı serdettiği çareler bakımından bugünün insanı için de ehemmiyet arz ettiğine işaret edilmektedir. Bu çalışmayla Osmanlı tefsir kültürüne bir nebze de olsa bir katkı sağlanmak hedeflenmektedir.

Anahtar kelimeler: Tefsir, Mehmed Fevzî Efendi, *Tefrîcu'l-kalak*, Felak suresi, işârî tefsir.

Abstract

In this study, Mehmed Fevzi Efendi, one of the important figures who lived in the nineteenth century of the Ottoman Empire, and his work called *Tefrîcu'l-qalaq fî tefsîri sûreti'l-felaq* are discussed. For this purpose, firstly, information is given about the life of the author, the period in which he lived and his works. Then, information about its place in the field of tafseer and tasavvuf (mysticism) is presented. Before giving information about the author's tafseer called *Tefrîcu'l-qalaq*, some commentaries on Surah Felaq, which were written before, are mentioned due to the fact that it is an exegesis of Surah Felaq. After that, the *ishari* aspect of *Tefrîcu'l-qalaq* is emphasized. In the work, which is the interpretation of Surah Felaq, the way the verses are handled and interpreted is handled. In the work, attention is drawn to the interpretations made with the *ishari* method along with the methods of *dirâyî* and *rivâyî*. The author examines these interpretations by giving examples from the lives of those who can be called as people of *taqwah*. After these stories, which have an extraordinary quality, are given, the reader is warned to learn from them. With this work, the author offers a recipe for salvation to those who have socio-economic difficulties due to the conditions of the period and to those who are overwhelmed by psychological problems due to individual reasons. In particular, he draws attention to good traits such as patience, tawakkul, contemplation, dhikr, gratitude, charity, family mercy, gratitude, and prayer, and explains that one should keep them in his tongue, mind, and heart. The author also gives extensive information on magic, how to act against the magic that has been done, and which methods to get rid of the magic. Again in the work, information is given about the harm that may come from malicious people, the nafs who commands evil, the devil and the jinn, and the ways of protection against them. We draw attention to the importance of *Tefrîcu'l-qalaq*, which is one of the important works of the last period of the Ottoman Empire, in terms of reflecting the understanding of the period in which it was written. In addition, it is pointed out that it is important for today's people in terms of the issues it declares and the remedies it offers against the psycho-social problems experienced. With this study, it is aimed to make a contribution to the Ottoman tafseer culture, albeit a little.

Keywords: Tafsir, Mehmed Fevzi Efendi, *Tefrij al-qalaq*, Surah Felaq, İşhari Tafsir.

Giriş

Osmanlı tefsir kültürü, ortaya konan eserlerin kemiyeti bakımından oldukça zengin sayılır. Kütüphanelerimizde telif veya tercüme tarzında çok sayıda tefsir kitabı mevcuttur. Ayrıca şerh, haşiye ve talik türünden de çok sayıda eser bulunmaktadır. Bu tefsirlerin bir kısmı Türkçe iken, bundan daha fazlası Arapçadır. Az da olsa Farsça tefsirler de vardır. Yine Osmanlı âlimlerince yapılmış olan bu tefsirlerin bazıları Kur'an'ın tamamını kapsayan tam Kur'an tefsiriyken, bazıları da Kur'an'ın bir kısmını işleyen eserlerdir. Sure ve ayet tefsirlerinin sayısı ise daha fazladır. Bunların bir kısmı üzerinde ilmî ve akademik çalışmalar yapıp kamuoyuna tanıtılmışken, bir kısmı hâlâ tanıtılmayı beklemektedir.

Öndokuzuncu yüzyılda yetmiş önemli Osmanlı âlimlerinden biri olan Mehmed Fevzi Efendi de aşağıda belirtileceği üzere muhtelif alanlarda eserler vücuda getirmiş önemli bir Osmanlı âlimidir. Onun bu eserleri Osmanlı ilim, kültür ve sanat hayatına önemli katkılar sağlamıştır. Bu arada tefsir alanında da mühim eserler yazmıştır. Müellif, Kur'an'ın tamamını veya büyük bir kısmını kapsayan hacimli herhangi bir tefsir kitabı yazmamışsa da bir kısmı Arapça bir kısmı da Türkçe olmak üzere altı önemli sureyi ayrı ayrı ve müstakil birer eser halinde tefsir etmiştir. Böylece kendi çapında Osmanlı tefsir mirasına katkıda bulunmuştur. Burada üzerinde duracağımız *Tefrîcu'l-kalak fî tefsîri sûreti'l-felak* adlı tefsiri, sureyi muhtelif yönleriyle işleyen önemli bir eser olması yanında aynı zamanda tasavvufî/işârî yönü de olan bir eserdir. Baştan sona okuyup incelediğimiz *Tefrîcu'l-kalak*'ın, güçlü tasavvufî yönü yanında ayrıca önemli bir tefsir eseri olduğu müşahede edilmiştir.

Mehmed Fevzî Efendi'nin tefsirciliği ve tefsir risaleleri üzerinde yeterli araştırma yapılmamış; kapsamlı, detaylı ve etraflı tez, kitap veya makale gibi çalışmalar vücuda getirilmemiştir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Ömer Faruk Arslan, *Kureyşîzâde Mehmed Fevzî Efendi'nin Tefsir Risâlelerinin Tahlili* adıyla bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır. Arslan tezinde Mehmed Fevzî Efendi'nin tefsirle ilgili altı risalesini kısaca tanıttıktan sonra bunların kaynakları ve tefsirlerde takip edilen yöntem hakkında bilgi vermiş, ayrıca genel bir değerlendirmeye tabi tutmuştur.¹ Mustafa Şentürk de “Edirne Müftüsü Mehmed Fevzî Efendi'nin Teysîru'l-Fülk Fî Tefsîri Sûreti'l-Mülk Adlı Eseri” adında bir tebliğ hazırlamış ve 2019 yılında yapılan *Balkanlar ve İslam –Balkanlı Âlimler, Mütefekkirler ve Eserleri-* adlı sempozyumda sunmuştur. Şentürk tebliğinde Mülk suresi tefsiri hakkında bazı bilgiler vermiş, ardından tefsirin kaynakları ve usulü hakkında açıklamalar yapmıştır.² Son olarak Marwa Hourieh (Merve Huri), *Kureyşîzâde Mehmed Fevzî Efendi'nin Tefrîcu'l-Kalak fî Tefsîri Sûreti'l-Felak Adlı Eserinin Muhteva ve Üslup Yönünden İncelenmesi* adıyla bir yüksek lisans tezi sunmuştur. Kendisinden kısmen yaralandığımız tezde eser muhtelif yönleriyle yüzeysel olarak ele alınmıştır. Eserin tasavvufî/işârî yönü de bu çerçevede kısmen işlenmiştir.³

¹ Ömer Faruk Arslan, *Kureyşîzâde Mehmed Fevzî Efendi'nin Tefsir Risâlelerinin Tahlili* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 16-85.

² Mustafa Şentürk, “Edirne Müftüsü Mehmed Fevzî Efendi'nin Teysîru'l-Fülk Fî Tefsîri Sûreti'l-Mülk Adlı Eseri”, *Balkanlar ve İslam –Balkanlı Âlimler, Mütefekkirler ve Eserleri-*, ed. Abdullah Taha İmamoğlu vd. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020), 3/563-580.

³ Marwa Hourieh, *Kureyşîzâde Mehmed Fevzî Efendi'nin Tefrîcu'l-Kalak fî Tefsîri Sûreti'l-Felak Adlı Eserinin Muhteva ve Üslup Yönünden İncelenmesi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 105-129.

Burada bunlardan farklı olarak müellifin *Tefrîcu'l-kalak* tefsiri ve özellikle tefsirin işârî yönü üzerinde durulacaktır. Ayrıca diğer çalışmalarda eksik kalmış bazı bilgiler tamamlanacak, yüzeysel verilen malumât geniş bir şekilde işlenecektir. Bir teze konu olmuş ve kısmen işlenmişse de hiçbir makalede kapsamlı bir şekilde ele alınmadığı ve bugüne kadar ilim kamuoyuyla paylaşılmadığı için Mehmet Fevzî Efendi'nin tefsirinin işârî yönünü akademik bir çalışma halinde sunmayı gerekli gördük.

1. Mehmed Fevzî Efendi'nin Hayatı ve Eserleri

1.1. Mehmed Fevzî Efendi'nin Hayatı

Mehmed Fevzî Efendi, son dönem Osmanlı ilim ve kültür hayatının oldukça önemli şahsiyetlerinden biridir. Denizli'nin Tavas ilçesinden olan müellif, Mehmed Ali diye isimlendirilmiştir.⁴ Küçük yaşta memleketinde başladığı eğitimini Manisa'da sürdürmüş, Evliyâzâde Ali Rıza Efendi, Erzincanlı Mehmed Efendi gibi zevattan dersler almıştır.⁵ Müellif, henüz 14 yaşındayken hacca gitmeye niyetlenmiştir. Bunun için çıktığı yolculukta bir süre İzmir'de Balıkpazarı Camii'nde daha sonra İskenderiye'de Hasaneyn Camii'nde tedris faaliyetlerinde bulunmuştur.⁶ Burada bir Cuma günü dersten sonra tanıştığı aslen Trabzonlu olan ve orada İbrahim Paşa'nın oğluna ders veren yaşlı bir hoca, bir mahlasının olmadığını öğrendikten sonra eline bir kalem ve kâğıt almış, üzerine "Bula ya Rab dû âlemde Mehmed fevzi" (Rabbim, Mehmed iki âlemde de feyz bulsun) diye yazmış ve eline vermiştir. O da hemen orada teber-rüken üzerinde "Mehmed Fevzî 1257" yazılı bir mühür yaptırmış ve geri kalan ömründe hep bu mührü kullanmıştır. Böylece "Fevzî" mahlasını almıştır. Sonraları bu mahlas isminin önüne geçmiş, bununla meşhur olmuştur.⁷ Müellif İskenderiye'deki ikametinin ardından Mekte'ye gitmiştir. Burada bulunduğu iki yıllık (1841-1843) süre zarfında bir yandan hac farizasını ve diğer ibadetlerini eda etmiş, bir yandan da tedrisat yapmıştır; orada bulunan önemli âlimlerden dersler almış, kendisi de etrafında toplananlara tefsir ve menâsik-i hac ile ilgili dersler vermiştir. Yine orada Nakşibendî şeyhi Abdullah Efendi en-Nakşibendî el-Hâlidî'ye intisap etmiştir. Hac dönüşü Manisa'da eksik kalan eğitimini tamamlamış ve icâzet almıştır. Oradan İstanbul'a intikal etmiş, burada da çeşitli eğitim kurumlarında görev yapmış; ders almış, ders vermiştir. Bu arada 1847 yılında Edirne'ye din görevlisi olarak gönderilmiş, kısa bir süre sonra Edirne müftüsü olarak atanmıştır.⁸ Uzun süre burada müftü olarak görev yaptığı

⁴ Mehmed Fevzî, *Temessuku'l-ezyâl min sâdati'r-ricâl* (İstanbul, ts.), 29.

⁵ Mehmed Fevzî, *Tefrîcu'l-kalak fî tefsîri sûreti'l-felak* (İstanbul: Matbaa-ı Hacı Muharrem Efendi, 1284), 2-3; Mehmed Kureyşizâde Fevzî, *Fibrîstü'l-Âsâr* (İstanbul, ts.), 8; Mehmed Tahir Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, ed. Ali Fikri Yavuz - İsmail Özen (İstanbul: Meral Yayınevi, ts.), 1/313; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asrın Türk Şâirleri* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988), 1/413; Mustafa Uzun, "Fevzî Efendi, Edirne Müftüsü", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/506; Arslan, *Kureyşizâde Mehmed Fevzî Efendi'nin Tefsir Risâlelerinin Tablîli*, 5; Neriman Baybara, *Kureyşizâde Mehmed Fevzî Efendi, Hayatı ve Eserleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 12-15.

⁶ Mehmed Fevzî, *Kudsîyyu'l-Abbâr*, ts., 1; Arslan, *Kureyşizâde Mehmed Fevzî Efendi'nin Tefsir Risâlelerinin Tablîli*, 5-6.

⁷ Fevzî, *Temessuku'l-ezyâl*, 29-30; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 1/313.

⁸ Fevzî, *Tefrîcu'l-kalak*, 2-3; Uzun, "Fevzî Efendi, Edirne Müftüsü", 12/506-507; Baybara, *Kureyşizâde Mehmed Fevzî Efendi, Hayatı ve Eserleri*, 10-14.

için “Edirne Müftüsü” diye şöhret bulmuştur.⁹ Hatta İsmail Bağdâdî (ö. 1920) onu “Müfti’l-Edirne” başlığı altında tanıtmıştır.¹⁰

Mehmed Fevzî Efendi, ilim tedris etmeye son derece meraklı idi. Yukarıda geçtiği üzere hac yolculuğu esnasında bile fırsat bulduğu anda eğitim-öğretim faaliyetline girmişti. Edirne müftüsü olduğunda da aynı işi yapmaya devam etmiştir. Müftülük görevini aksatmadan yürüttüğü gibi Eski Cami’de *Envâru’t-tenzîl*, *Sahih-i Buhari*, *Şifa-i Şerif*, *Mesnevi*, *Kaside-i bürde* gibi önemli dinî ve edebî eserleri okutmuştur. Bu işi 20 yıl aralıksız sürdürmüştür. Bu sayede pek çok öğrenci yetiştirmiştir. O aynı zamanda Edirne’de üç tane yeni medrese açmış ve buralarda eğitim faaliyetlerini başlatmıştır.¹¹

Bir yandan da burada eser telif eden müellif, zaman zaman kendisini çekemeyenler tarafından İstanbul’a şikâyet edilmiştir. Bu şikâyetlerin neticesinde 1864 yılında müftülük görevinden alınmıştır. Bunun üzerine İstanbul’a gelmiş ve bir süre burada ikamet etmiştir. Sonra muhtelif görevler üstlenmiştir.¹² Hayatı boyunca pek çok görev yaptıktan ve birçok şehir gezdikten sonra emekli olan Mehmed Fevzî, İstanbul’a yerleşmiş, geri kalan ömrünü orada geçirmiştir. Gerek müftü ve nâib olarak görev yaptığı yerlerde, gerekse emekli olarak İstanbul’da ikamet ettiği süre içerisinde iki şeyi asla ihmal etmemiştir; biri fiilen eğitim-öğretim faaliyetlerinin içinde bulunmak, diğeri de kitap telif etmek... Eğitim-öğretim faaliyetlerinin içerisinde camilerde ders vermek ve cemaate vaaz etmek de yer almaktadır. Müellif, 25 Ağustos 1900 yılında Karagömrük’teki evinde vefat etmiş ve Fatih Camii haziresine defnedilmiştir. Mezarı hâlen burada bulunmaktadır.¹³

Mehmed Fevzî Efendi, bazı eserlerinin üzerinde Kureyşîzâde lakabı kullanmıştır. Kendisi de eserlerinden bahsettiği *Fihristu’l-âsâr* adlı kitabının sonunda ilim aldığı zatlara sayarken “ve kendi pederim Kureyşîzâde el-merhûm el-Hâc Ahmed Şakir Efendi” diyerek babası için bu nispeti kullanmıştır.¹⁴ Ne kendi hakkında bilgi verdiği eserlerinde ne de hayatını yazan ve çalışmalarını anlatan diğer eserlerde neden bu nispeti kullandığına dair bir bilgiye rastlanmamıştır.¹⁵ Bursalı Mehmed Tahir (ö. 1925) “Fevzî” mahlasını kullandığını belirttiği halde “Kureyşîzâde”yle ilgili bir şey dememiştir.

Mehmed Fevzî Efendi, gerek yaptığı resmî görevler, gerek cami ve mekteplerde verdiği dersler ve yaptığı sohbetler, gerekse telif ettiği eserler sayesinde Osmanlı münevverleri ve halk tarafından gayet iyi tanınan bir sima olmuştur. Halkın dinî bilgi ve tecrübesinin artmasında, ahlâkî ve tasavvufî konularda bilgi sahibi olmasında büyük bir rol almıştır. Medrese-

⁹ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 1/313.

¹⁰ Bağdâdî İsmail Paşa, *Hediyetu’l-ârifîn esmâu’l-müellifîn ve âsârü’l-musannifîn* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1951), 2/396.

¹¹ Uzun, “Fevzî Efendi, Edirne Müftüsü”, 12/507.

¹² Baybara, *Kureyşîzâde Mehmed Fevzî Efendi, Hayatı ve Eserleri*, 15-18; Arslan, *Kureyşîzâde Mehmed Fevzî Efendi’nin Tefsir Risâlelerinin Tablîli*, 6-9.

¹³ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 1/313; Uzun, “Fevzî Efendi, Edirne Müftüsü”, 12/507; Akif Karataş, *Mehmed Fevzî Efendi’nin Bülbülistan İsimli Eseri (İnceleme-Tercüme)* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 13-20.

¹⁴ Fevzî, *Fihristu’l-Âsâr*, 8.

¹⁵ Fevzî, *Fihristu’l-Âsâr*, 8; Uzun, “Fevzî Efendi, Edirne Müftüsü”, 12/506; Baybara, *Kureyşîzâde Mehmed Fevzî Efendi, Hayatı ve Eserleri*, 11-12; Arslan, *Kureyşîzâde Mehmed Fevzî Efendi’nin Tefsir Risâlelerinin Tablîli*, 4; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 1/313.

lerde ders verirken, camilerde sohbet ederken daima iyi bir hazırlık yapmış, not almış, birçok müsveddeyi yanında bulundurmuştur. Müellif zamanla bunları kitap haline getirmiştir. Daha sonra ders ve vaazlarında kendi yazdığı kitapları kullanmaya başlamıştır. Başkaları da onun bu eserlerinden bolca istifade etmiştir. Ayrıca bazı mektep ve medreselerde eserleri ders kitabı olarak kullanılmıştır.¹⁶

Fevzî Efendi, sohbetlerinde olduğu gibi eserlerinde de derin ilmî mevzulara dalmadan halkın ihtiyaç duyduğu konuları onların rahat anlayacağı tarzda yazmıştır. Dilinin ve üslubunun kolay, akıcı ve anlaşılır olmasına dikkat etmiştir. Eserlerinde konuları bol bol hikâye, kıssa, mesel gibi halkı daha fazla etkileyen bir üslup ve edayla anlatmıştır. Çoğunluğu teşkil eden Arapça eserlerinde de öğrencilerin ve okuyucuların kolaylıkla anlayabileceği bir yöntem takip etmiştir. Eserlerinin büyük bir kısmı kelimeler, fıkıh, ahlak, tasavvuf gibi dinî konularla ilgiliyken edebiyat, mantık ve benzeri diğer hususları işlediği eserleri de vardır. Hatta şiir dahi yazmış ve bunlar da neşredilmiştir. Yine bu eserlerin bir kısmı telif iken, bir kısmı da muhtelif önemli eserler üzerine yazılmış şerhlerden oluşmaktadır. Arapça ve anadili olan Türkçe birçok eser yazan müellif, bazı eserlerini çok iyi bildiği Farsça olarak yazmıştır.¹⁷

1.2. Yaşadığı Dönem

Müellif Mehmed Fevzî Efendi'nin yaşadığı ondokuzuncu asır, Osmanlı devleti açısından son derece hareketli ve sıkıntılı geçmiştir. II. Mahmut (1808-1839), I. Abdülmecit (1839-1861), Abdülaziz (1861-1876), V. Murat (Mayıs 1876-Ağustos 1876) ve II. Abdülhamid'in (1876-1909) görev yaptığı bu yüzyılda bir yandan Balkanlar'da meydana gelen ve bazı toprakların kaybedilmesini, Osmanlı coğrafyasında yeni bazı devletlerin doğmasını intaç eden gelişmeler, öte yandan Mısır'da Mehmed Ali Paşa'nın başlattığı isyan ve Adana, Şam, Girit gibi bölgelerin kaybedilmesiyle neticelenen sıkıntılar yaşanmıştır. Yine bu yüzyılda Mısır İngilizlere geçmiş, Tunus ve Cezayir elden çıkmış, Eflak-Boğdan, Ruslara bırakılmış, Kıbrıs İngiliz hâkimiyetine terkedilmiştir. Bosna-Hersek de bu yüzyılda kaybedilmiştir, Arnavutluk, Karabağ, Kosova'da büyük kayıplar olmuştur, Sırbistan, Yunanistan, Bulgaristan bu yüzyılda müstakil devletler haline gelip, Osmanlı'dan kopmuşlardır. 1839 Tanzimat Fermanı ve bu çerçevede gayr-i müslim tebaaya tanınan haklar, Batılı ülkelere verilen kapitülasyonlar da bu dönemde olmuştur. Osmanlı ondokuzuncu yüzyıl boyunca hep kan kaybetmiştir. Bu dönemin en önemli hâdiselerinden biri II. Abdülhamid'in 1878'de tahta geçmesidir. Abdülhamid Osmanlı'nın yaşadığı kötü gidişata "dur" demişse de yaşanan sıkıntıları tamamen ortadan kaldıramamıştır.¹⁸ Bu yüzyılda bunların yanında Osmanlı aynı zamanda kendi içinde büyük değişimler yaşamış, birçok alanda büyük gelişmeler söz konusu olmuştur. Eğitim-öğretimde modernleşme, basın, matbaa, yargı, edebiyat, politika, askeriye, sanayi ve daha başka alanlarda büyük ıslahatlar yapılmıştır. Tabii ki dışarıdan gelen tehditler yanında bütün bu gelişmelere içeriden de büyük tepkiler doğmuş, bir takım iç çatışmalar yaşanmıştır.

¹⁶ Uzun, "Fevzî Efendi, Edirne Müftüsü", 12/507.

¹⁷ Fevzî, *Fihristü'l-Âsâr*, 2-7; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 1/313; İsmail Paşa, *Hediyyetu'l-ârifîn*, 2/396; Uzun, "Fevzî Efendi, Edirne Müftüsü", 12/507; Baybara, *Kureyşî-zâde Mehmed Fevzî Efendi, Hayatı ve Eserleri*, 49-157; Arslan, *Kureyşî-zâde Mehmed Fevzî Efendi'nin Tefsir Risâlelerinin Tablîli*, 10-15; Karataş, *Mehmed Fevzî Efendi'nin Bülbülîstan İsimli Eseri (İnceleme-Tercüme)*, 26-46.

¹⁸ Hidayet Aydar, "Vefatının 100. Yılında Abdülhamid ve Dönemini Yeniden Anlamak", *Abdülhamid Dönemi Osmanlı Coğrafyasında İslâmî İlimler*, ed. Hidayet Aydar vd. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019), 11-32.

İşte müellif Mehmed Fevzî Efendi Osmanlının “hasta adam” diye nitelendirildiği ve topraklarının bölüşülmeye çalışıldığı böyle bir çağda, bu ağır ve nâmüsait şartlar altında doğup büyümüş, bu gelişmelerin ve yeniliklerin büyük bir kısmına şahit olmuş, bizâtihi yaşamıştır. Batılıların silahlı saldırı ve sataşmaları yanında dinî ve kültürel saldırılarını da bizzat görmüştür. O da çalışmalarında halkı bütün bu iç ve dış saldırılara, silahlı ve emperyalist taarruzlara, dinî ve kültürel sömürülere ve girişimlere, özellikle inanç ve ibadet ile ahlâkî yozlaşmaya karşı dikkatli ve uyanık olmaya davet etmiş, kendisi de yaptığı sohbetler yanında yazdığı eserlerle bu saldırılara karşı koymaya çalışmıştır.¹⁹ Aynı şekilde devletin birlik ve bütünlüğünün sağlanması, sultan Abdülhamid’in halife oluşu ve hilafete bağlılığın gereği gibi hususları da eserlerinde ele almış, sultanlara dualar etmiştir.²⁰

1.3. Mehmed Fevzî Efendî’nin Tefsir Eserleri

Mehmed Fevzî Efendi oldukça velûd bir kişidir. Eserlerinin sayısı çoğu kısa risaleler şeklinde olmak üzere 70’i geçmektedir.²¹ Mevlid, kaside, na’t-ı Nebi, ilm-i hâl, iman ve ibadet, menâsik-i hac, ulûm ve kavâid, cihad, miraç, ahlâk, terâcim esmâ-i hüsnâ, Reğaib Gecesi, siyaset, edebiyat, dua, lûgat gibi risaleleri yanında hukuk, tarih gibi alanlarda yazılmış çok sayıda eseri de vardır.²² Bu geniş telif yelpazesi, onun ne kadar iyi bir âlim, muhtelif konularda râsih ve tecrübeli bir kişi olduğunu gösteriyor. Müellifin bu eserlerinin önemli bir kısmı akademik çalışmalara konu olmuştur.

Biz burada daha ziyade tefsir alanındaki çalışmalarına değinecek, özellikle de *Tefrîcu’l-kalak* adlı tefsiri üzerinde yoğunlaşacağız.

Mehmed Fevzî Efendi, tefsir alanında önemli eserler yazmış bir müelliftir. Tefsirle ilgili eserlerinin sayısı altıdır.

(1) *Tefrîcu’l-kalak fî tefsîri sûreti’l-Felak*: Felak suresi tefsiridir. Bu eseri hakkında aşağıda bilgi verilecektir.

(2) *Kudsiyyu’l-irfân fî tefsîri sûreti’n-Necmi mine’l-Kur’ân*: Necim suresinin tefsiri olan ve 1884 yılında Kudüs’te yazılan bu tefsirin dili Arapçadır. 140 sayfadan ibarettir.²³

(3) *Tesyîru’l-fülk fî tefsîr-i sûreti’l-Mülk*: Eserin dili Arapçadır, 1883 yılı Ramazanında İstanbul’da yaptığı vaazların bir araya getirilmesiyle oluşmuştur. 104 sayfadan ibarettir.²⁴

¹⁹ Mehmed Fevzî, *Nücûmu’l-ibtidâ fî rucûmi’l-a’âd* (İstanbul, 1315), 1-24; Baybara, *Kureysî-zâde Mehmed Fevzî Efendi, Hayatı ve Eserleri*, 108-111.

²⁰ Mehmed Fevzî, *en-Nesâyihu’l-Fevziyye fî’l-ed’iyye ve’l-medayi’s-seniyye* (İstanbul, ts.), 8; Mehmed Fevzî, *Zübdetu’l-âsâr ve umdetu’l-efkâr* (İstanbul, ts.), 1-16; Baybara, *Kureysî-zâde Mehmed Fevzî Efendi, Hayatı ve Eserleri*, 115-116; Hourieh, *Kureysî-zâde Mehmed Fevzî Efendi’nin Tefrîcu’l-Kalak fî Tefsîri Sûreti’l-Felak Adlı Eserinin Muhteva ve Üslup Yönünden İncelenmesi*, 18-19.

²¹ Baybara, *Kureysî-zâde Mehmed Fevzî Efendi, Hayatı ve Eserleri*, 49-144.

²² Fevzî, *Fibrîtu’l-Asâr*, 2-8.

²³ Mehmed Fevzî, *Kudsiyyu’l-irfân fî tefsîri sûreti’n-Necmi mine’l-Kur’ân* (İstanbul: Dârü’t-Tıbâati’l-Âmire, 1304), 2; Arslan, *Kureysî-zâde Mehmed Fevzî Efendi’nin Tefsir Risâlelerinin Tablîli*, 19-20.

²⁴ Mehmed Fevzî, *Tesyîru’l-fülk fî tefsîr-i sûreti’l-Mülk* (İstanbul: Şirket-i Sahafîyye-i Osmaniye, 1307), 1-104; Şentürk, “Edirne Müftüsü Mehmed Fevzî Efendi’nin Teysîru’l-Fülk Fî Tefsîri Sûreti’l-Mülk Adlı Eseri”, 3/563-581; Arslan, *Kureysî-zâde Mehmed Fevzî Efendi’nin Tefsir Risâlelerinin Tablîli*, 21.

(4) *Kudsiyyu'l-ferah fî tefsîri sureti Elemneşrah*: İnşirah suresinin tefsiri olup, Mescidi Aksa'da yazılmıştır. 1880 yılının Ramazan ayında her geceye bir ders olacak şekilde düzenlenmiş, sonra da kitap haline getirilmiştir.²⁵

(5) *Mesîru'l-halâs fî tefsîri sûreti'l-İhlâs*: İhlas suresinin tefsiri olan bu eserin de dili Arapçadır. 69 sayfadan ibaret olup 1887 yılında Bitlis'te nâib olarak görev yaparken yazmıştır.²⁶

(6) *el-Havâssu'n-nâfia fî tefsîri sûreti'l-Vâkıa*: Vâkıa suresinin tefsiri olup 19 sayfadan ibarettir. Müellifin tefsirle ilgili eserleri genelde Arapçadır, ancak bu eserinin –her ne kadar adı Arapça ise de– dili Türkçedir. Girişten sonra “Sûre-i Vâkıa'nın hassesi hakkında merviyeye olan ehâdîs-i şerife ve ahbâr ve âsâr-i me'sûre” başlığıyla sure hakkındaki hadis ve haberler hakkında bilgi vermiştir.²⁷ Sûre-i Vâka'nın alâ tarîki'l-icmâl hâsıl manâsı beyan olunarak tefsiri” başlığı ile surenin kısa tefsirini yapmıştır. Zaman zaman “buraya gelinceye kadar zikrolunan âyât-i kerîmelerin zâhir manâlarının hülasası şöyledir ki” diyerek ayetlerin manasını özetlemiştir.²⁸

Bu eserler doğrudan tefsir ismini taşıyıp bir sureyle ilişkilidirler. Ancak dolaylı olarak tefsirle ilişkili olduğunu söyleyebileceğimiz eserleri de vardır. Bunları da şu şekilde listeye ilave edebiliriz:

(7) *Rûhu's-salât*: Bu eser her ne kadar tefsir adını taşımıyorsa da aslında özlü bir tefsir olarak görülebilir. Müellif bu eserini, namaz kılan fakat namazda okuduğu sure ve dualar ile tesbihâtın manasını anlamayanlar için yazmış; Türkçe olan bu eser sayesinde namazda okuduklarının manalarını öğrenmeleri imkânı sunmuştur.²⁹ Eserde namaza başlarken getirilen niyet ile namazda okunan tesbihâtın manası yanında ayrıca Subhaneke duası, İstiâze ve Besmele ile Fatiha, Fil, Kureyş, Mâûn, Kevser, Kâfirûn, Nasr, Tebbet, İhlâs, Felak ve Nas sureleri, Kunut, Tahiyât, Salli-Bârik duaları ve selamın kısa ve özlü tefsirleri vardır.³⁰

(8) *Nücümü'l-ihtidâ fî rucûmi'l-a'dâ*: Fevzî Efendi bu Türkçe risaleyi, Mısır'da bir papaz tarafından el-Ecvibetü'l-Kur'âniyye 'ale'l-es'ileti'l-Mesîhiyye adıyla Kur'an-ı Kerim'in aleyhine yazıp neşrettiği esere cevap olmak üzere kaleme almıştır.³¹

(9) *Kudsu'l-Mesnevî*: Farsça olan bu eser mesnevi türünden olup içinde muhtelif ayet ve surelerin tefsirine dair ifade ve izahlar vardır.³²

(10) *el-Ünsü'l-ma'nevî fî şerhi Kudsi'l-Mesnevi*: Arapça olan eser 296 sayfadan ibaret olup muhtelif ayet ve surelerin tefsirinden ibarettir.³³

²⁵ Mehmed Fevzî, *Kudsiyyu'l-ferah fî tefsîri sureti Elemneşrah* (İstanbul, ts.), 2; Arslan, *Kureyşîzâde Mehmed Fevzî Efendi'nin Tefsir Risâlelerinin Tablîli*, 18-19.

²⁶ Mehmed Fevzî, *Mesîru'l-halâs fî tefsîri sûreti'l-İhlâs* (Dersaadet: İbrahim Efendi Matbaası, 1309), 2; Arslan, *Kureyşîzâde Mehmed Fevzî Efendi'nin Tefsir Risâlelerinin Tablîli*, 21-22.

²⁷ Mehmed Fevzî, *el-Havâssü'n-nâfia fî tefsîri sûreti'l-Vâkıa* (İstanbul, 1313), 2-5.

²⁸ Fevzî, *el-Havâssü'n-nâfia*, 5-19; Arslan, *Kureyşîzâde Mehmed Fevzî Efendi'nin Tefsir Risâlelerinin Tablîli*, 22-24.

²⁹ Mehmed Fevzî, *Rûhu's-salât* (İstanbul: Karnik Matbaası, 1302), 2-3.

³⁰ Fevzî, *Rûhu's-salât*, 3-23.

³¹ Fevzî, *Nücümü'l-ihtidâ*, 1-22.

³² Mehmed Fevzî, *Kudsi'l-mesnevî*, ts., 15-33.

2. Felak Suresi ve Tarih Boyunca Yazılmış Bazı Felak Suresi Tefsirleri

Mehmed Fevzî Efendî'nin Felak suresi tefsiri olan *Tefrîcu'l-kalak* adlı eserine geçmeden önce Felak suresi hakkında biraz bilgi ve tespit edebildiğimiz daha önce yazılmış bazı Felak suresi tefsirlerini hatırlatmak isteriz. Felak sûresi, beş ayetten ibaret olup Kur'an-ı Kerim'in Mushaf tertibine göre yüz on üçüncü yani sondan ikinci suresidir. Kur'an'ın kısa surelerinden biridir. Nas sûresiyle birlikte Muavvizetân/Muavvizeteyn diye de isimlendirilmiştir. Başka bazı isimleri de vardır. Mekke'de mi yoksa Medine'de mi indiği konusunda ve sebeb-i nüzulü hususunda ihtilaf vardır.³⁴ Yine Nas sûresiyle birlikte okunmasının faziletine dair muhtelif hadisler vardır.³⁵

Âlimler diğer bazı sureler gibi bu sureye dair de muhtelif eserler yazmışlardır. Amme cüzünün veya kısa surelerin tefsirini yapan birçok eserde Felak suresinin tefsirini görmek mümkündür. Yine *Tefsîru'l-kalâkil* (قَلْبِ diye başlayan surelerin tefsiri) türü eserlerde de Felak suresi tefsiri bulunmaktadır. Bundan daha fazla olarak *Tefsîru'l-Muavvizeteyn, Namaz Sureleri Tefsiri* gibi isimlerle yazılan eserlerde Felak suresinin tefsiri mevcuttur. Fakat yaptığımız araştırmalarda müstakil Felak suresi tefsirlerinin oldukça az olduğunu müşahede ettik. Burada sadece Felak suresine tahsis edilmiş, yalnızca bu sureyi işleyen bazı eserlere yer vereceğiz. Araştırmalarımız çerçevesinde tespit edebildiğimiz bazı Felak suresi tefsirlerini şöylece verebiliriz:

İbn Sînâ (v. 428/1037), *Tefsîru sûreti'l-Felak* (Delhi, 1311/1893),³⁶

Muhammed b. Abdulvehhâb (v. 1206/1792) *Tefsîru sûreti'l-Felak*,³⁷

Cafer Murtezâ el-Âmilî, *Tefsîru sûreti'l-Felak*.³⁸

Felak suresiyle ilgili veya Felak suresini de kapsayan Muavvizeteyn ile ilgili yazılmış makale ve üniversitelerde hazırlanmış tezler de mevcuttur. Bunlardan biri, İsmail Akbulut

³³ Mehmed Fevzî, *el-Ünsü'l-ma'nevî fî şerhu Kudsi'l-mesnevî* (İstanbul: Dârülhilâfetalîyye el-Hâc Muharrem Efendi Matbaası, 1300), 1-296; Şentürk, "Edirne Müftüsü Mehmed Fevzî Efendî'nin Teysîru'l-Fülk Fî Tefsîri Sûreti'l-Mülk Adlı Eseri", 3/560.

³⁴ *Et-Tefsîr el-mevdûî li suveri'l-Kur'âni'l-kerîm*, komisyon: Mustafa Müslim v.dğr., (el-İmârât el-Arabiyye el-Muttehide: Câmîiatu's-Şârîka, 1431), 9: 461-464; Hidayet Aydar, "Muavvizeteyn Üzerine Bir Değerlendirme", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (2005), 3-5; Emin Işık, "Felak Sûresi", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/301-302; Mehâ bintu Fâlih Cuhenî, "Sûretü'l-Felak dirâse tefsîriyye tahlîliyye", *Mecelletu kulliyeti'd-irâsâti'l-İslâmiyye ve'l-Arabiyye benât* 1/2 (2017), 388-459; Levleve bintu Abdilkerim Muflih, "Tefsîru sûreti'l-Felak", *Mecelletu Câmîati'l-Melik Snûd el-Ulûm et-terbeviyye ve'di-dirâsâti'l-İslâmiyye* 2 (1430), 245-264.

³⁵ Muhammed b. İsmâil Buhârî, *Sabîhu'l-Buhârî Mensûatu'l-hadîsi's-şerîf el-kutubu's-sitte*, ed. Salih b. Abdulaziz b. Muhammed b. İbrahim Ali's-Şeyh (er-Riyâd: Dâru's-selâm li'n-neşri ve't-tevzî', 1419), Fedâilu'l-Kur'ân 14, Tıp, 41; Ebu'l-Hasan b. el-Haccâc el-Kuşeyrî Müslim, *Sabîhu Müslim* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), Selam, 20; Ebû İsa Muhammed Tirmizî, *Sünenu't-Tirmizî Mensûatu'l-hadîsi's-şerîf el-kutubu's-sitte*, ed. Salih b. Abdulaziz b. Muhammed b. İbrahim Ali's-Şeyh (er-Riyâd: Dâru's-selâm li'n-neşri ve't-tevzî', 1419), Da'avât, 21; Süleyman b. Eş'as Sîcistânî Ebû Dâvûd, *Sünenu Ebî Dâvûd Mensûatu'l-hadîsi's-şerîf el-kutubu's-sitte*, ed. Salih b. Abdulaziz b. Muhammed b. İbrahim Ali's-Şeyh (er-Riyâd: Dâru's-selâm li'n-neşri ve't-tevzî', 1419), Edeb, 98.; Ebû Abdîrrahman Nesâî, *Tefsîru'n-Nesâî*, ed. S.A. Şâfîi - S.A. Celimiy (Beyrût: Müessesetu'l-kutubi's-sakâfiyye, 1410), 2/627-628; Ahmed b. Hanbel, *el-Musned* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), 4/44-159.

³⁶ Ömer Mahir Alper, "İbn Sînâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/342.

³⁷ Muhammed b. Abdilvehhâb, *Tefsîru sûreti'l-Felak*, ed. Fehd b. Abdurrahman Rûmî (er-Riyâd: Mektebetü'l-ubeykân, 1417).

³⁸ Cafer Murteza Âmilî, *Tefsîru sûreti'l-Felak* (Beyrût: el-Merkez el-İslâmî li'd-dirâsât, 1436).

tarafından *Muavvizeteyn Surelerinin Tespiti ve Tefsiri* adı ile hazırlanmış olan yüksek lisans tezidir.³⁹ Ayrıca makale ve tebliğ düzeyinde de bazı çalışmalar yapılmıştır.⁴⁰

3. Mehmed Fevzî Efendi'nin İşârî Tefsir Anlayışı ve *Tefrîcu'l-kalak fî tefsîri sûreti'l-Felak* Tefsirinde Yer Alan Bazı İşârî Yorumlar

Mehmed Fevzî Efendi'nin de mensup olduğu Osmanlı tefsir kültüründe tasavvufun önemli bir yer tuttuğunu hatırlatmak gerekir.⁴¹ Osmanlı müelliflerinin yazdığı tam tefsirlerde tasavvufî bir neşve görmek mümkün olduğu gibi, burada üzerinde duracağımız *Tefrîcu'l-kalak fî tefsîri sûreti'l-Felak* örneğinde olduğu üzere sure tefsirlerinde de bu tasavvufî havayı sezme mümkünüdür. Bu anlayış müellifimizin tefsirinde de hâkim durumdadır. Kendisinin iyi bir medrese eğitimi alması yanına ayrıca tasavvufa da meyletmesi, bu alanda oldukça mühim eserler yazması dikkat çekilmesi gereken bir husustur. Esasen bazı istisnalar hariç tutulursa Osmanlı âlimlerinin tasavvufa mütemâyil oldukları rahatlıkla söylenebilir.⁴²

3.1. Mehmed Fevzî Efendi'nin İşârî Tefsir Anlayışı

Mehmed Fevzî Efendi, Mekke'de ikâmet ettiği esnada hocası ve Nakşibendî tarikatının şeyhlerinden Abdullah Efendi en-Nakşibendî el-Hâlidî'nin tavsiyeleri üzerine tasavvuf yoluna girmiş ve ona intisap etmiştir. Böylece Nakşibendî Tarikatının Hâlidîye koluna girmiş, kendisi de Nakşibendî olduğunu ifade etmiştir.⁴³ Filibe'de nâib olarak görev yaptığı sırada burada bulunan Nakşibendî-Halidî şeyhlerinden Ali Efendi'ye de intisap etmiş ve sohbetlerine katılmıştır. Mehmed Fevzî Efendi girdiği tarikat yolunun bir gereği olarak tasavvuf ve tarikata, rabîta başta olmak üzere tasavvufun önemli kavramlarına ve mühim bazı simalarına dair risaleler yazmıştır.⁴⁴ Binaenaleyh tasavvufla yakın alakası olan bir zattır. Ayrıca işârî tefsir türündeki tefsirleri sıkça müzakere ettiği de bilinmektedir. Bu alakasından dolayı işârî tefsir niteliğindeki bu tefsiri yazmış olmalıdır.

³⁹ Marmara Üniversitesi, 2007.

⁴⁰ Bk. Hidayet Aydar, "Muavvizeteyn Üzerinde Bir Değerlendirme", İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 11 (2005): 1-34; Hanefi Palabıyık, "Felak ve Nas Surelerinin Nüzul-Siyer İlişkisi Bağlamında Mekki ve Medeni Okunmasının Anlamı/Yorumu", *İslam ve Yorum: Temel Tartışmalar, İmkanlar ve Sorunlar*, (Malatya: Malatya İlahiyat Vakfı, 2017, 1: 297-316; Necla Yasdıman Demirdöven, "Felak ve Nas Surelerinin Kavram ve İrab Açısından Tahlili", *Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 7/13 (2020): 1-37; Mustafa Şentürk, "Kur'an'da 'F-l-k' Lafzı ve 'Felak'ın Rabbi' Tanımlamasının Meallerde Çevirisi Sorunu", *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 4/1 (2020): 1-15.

⁴¹ Murat Sülün, "Osmanlı Tefsir Geleneğinde Kur'an'a İşârî Yaklaşımlar", *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri –Tebliğler ve Müzakereler-* (İstanbul: Eser Neşriyat, 2012), 111-148.

⁴² Sülün, "Osmanlı Tefsir Geleneğinde Kur'an'a İşârî Yaklaşımlar", 111-148.

⁴³ Fevzî, *Temessuku'l-ezyl*, 29-30; Uzun, "Fevzî Efendi, Edirne Müftüsü", 12/506-509.

⁴⁴ Mehmed Fevzî, *Nibâyetü'l-iktidâr li evliyâi'l-kibâr* (İstanbul, ts.), 2-8; Mehmed Fevzî, *Aynu'l-hakika fî râbitati't-tarika* (İstanbul, ts.), 1-24; Mehmed Fevzî, *Tahrîru'l-murâd fî def'i't-ta'ni ve't-tesâd fî hakka Muhyiddin el-Arabî* (Vilayet Matbaası, 1305), 5-32; Fevzî, *Temessuku'l-ezyl*, 2-31; Esra Kurnaz, *Edirneli Mehmed Fevzî Efendi'nin Tasavvuf Risâlelerinin İncelenmesi –Râbita ve Kerâmet Kavramları Çerçevesinde-* (Edirne: Trakya Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 1-107.

3.2. Mehmed Fevzî Efendi'nin *Tefrîcu'l-kalak fî tefsîri sûreti'l-Felak* Adlı Sûre Tefsiri

Burada sözünü edeceğimiz *Tefrîcu'l-kalak fî tefsîri sûreti'l-Felak* adlı eseri, içinde işârî-sûfî yorumların bolca yer aldığı bir eserdir. Eserin kendisine işârî tefsir demiyoruz; çünkü müellif Mehmed Fevzî Efendi, her ne kadar tarikat yoluna girmiş biri ise de onun bu alanda marifet ehli olacak kadar büyük bir mesafe kat' ettiğine dair bir bilgi yoktur. Kendisi de böyle bir iddia içinde bulunmamıştır. Dolayısıyla herhangi bir kaynağa başvurmadan kalbine doğan ilham ve işâretlerle bu sureyi tefsir etmiş değildir. Ancak eser, içinde işârî yorum ve nakillerin bolca yer aldığı bir tefsirdir. Mehmed Fevzî Efendi, Felak sûresine dair bu tefsirini yazarken başta önemli bir tasavvufî şahsiyet olan İsmail Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-beyân* adlı tefsiri olmak üzere aralarında tasavvufî olanların da yer aldığı muhtelif kaynaklardan çokça istifade etmiştir.

Tefrîcu'l-kalak, Felak suresi üzerine yapılmış Arapça bir sure tefsiri olup yüz sayfadır. Yazılış tarihine bakarak, "büyük bir ihtimalle müellifin yazdığı ilk tefsir eseridir" diyebiliriz. İnşirah, Necim, Vakıa ve İhlas sureleri tefsirleri daha sonra yazılmış olmalıdır. Eserin en başında detaylı bir fihrist vardır. Daha sonra her dinî eserde olduğu gibi burada da esere hamdele ve salvele ile başlanmıştır ki, bu kısım dikkat çekecek kadar edebî bir üslup ile yazılmıştır.⁴⁵ Sonra Mehmed Fevzî'nin hayatıyla ilgili kendisinin verdiği kısa bazı malumât vardır.⁴⁶

Eser, müellifin de belirttiği gibi nâiblik görevini tamamlayıp Antalya'dan İstanbul'a dönmesinden sonra "Rahmân'ın yeryüzündeki melekleri"⁴⁷ diye tavsif ettiği öğrencilerinin talebi üzerinde yazılmıştır. Onlar hocalarından Ramazanda ders halkasında okutmak üzere içinde garip kelimelerin olmadığı, dili kolay ve sade olan bir tefsir yazmasını istemişlerdir. O da böyle yapmıştır; dili kolay ve rahat anlaşılabilir türden, etkileyici üslubu olan bir tefsir yazmıştır. Eserin muhatabı öğrenciler olmakla birlikte halk seviyesi esas alınmıştır.⁴⁸

Her tefsir kitabında olduğu gibi burada da surenin ismi, nâzil olduğu yer ve zaman, ayetlerinin sayısı, sebab-i nüzulü gibi hususlar hakkında bilgi verilmiştir.⁴⁹ Vahyin keyfiyeti konusunu da anlatan⁵⁰ müellif sihir, Hz. Peygamber'e yapılan sihir, bunun hikmeti ve bu bağlamda Hz. Musa'nın mucizeleri üzerinde de durmuştur.⁵¹ Sûrenin beş ayeti olduğundan hareketle bu ayetleri okuyan kimsenin insanlar, cinler, şeytan, nefis ve hastalıklar olmak üzere beş şeyden kendisini koruyacağını yazmış, bunların her birinden gelebilecek tehlikeleri ve bunlardan korunma yolları hakkında bilgi vermiş,⁵² "Kim bu beş şerden emin olmak isterse, daima, beş ayetten ibaret olan Felak suresini okumalıdır"⁵³ diyerek okuyucuya bunların şerrinden korunmanın yolunu göstermiştir.

⁴⁵ Fevzî, *Tefrîcu'l-kalak*, 2-3.

⁴⁶ Fevzî, *Tefrîcu'l-kalak*, 2-3.

⁴⁷ Fevzî, *Tefrîcu'l-kalak*, 3.

⁴⁸ Fevzî, *Tefrîcu'l-kalak*, 3.

⁴⁹ Fevzî, *Tefrîcu'l-kalak*, 3-4.

⁵⁰ Fevzî, *Tefrîcu'l-kalak*, 8-11.

⁵¹ Fevzî, *Tefrîcu'l-kalak*, 3-8.

⁵² Fevzî, *Tefrîcu'l-kalak*, 11-15.

⁵³ Fevzî, *Tefrîcu'l-kalak*, 15.

Müellife göre surenin başındaki “قُل/kul” emri, aynı zamanda dua mahiyetinde olan bu sureyi dil ile kıraat etmek gerektiğini, ancak bu kıraate kalp ile ikrarın da eşlik etmesinin icap ettiğini anlatmış, buradan hareketle bedenimizde bulunan dil, el, göz ve kalb organlarının görevlerinden uzun uzadıya bahsetmiştir. Bütün bunları anlatırken çok sayıda ayet, hadis, sahabe, tabiun ve sonraki dönemlerin âlimleri ve velilerin sözlerini kullanmış, verdiği bilgileri bilhassa tasavvuf ehlinin hayatları ve yaşadıkları hallerle ilgili hikâyelerle tezyin etmiştir. Yine eserde şükür, gece namazı, haşyet, Hz. Nuh’un gemisi, Kâbe’nin inşası, hac ibadetinin fazileti, takva, cennet ve cehennem ehli, korkudan Allah’a sığınma, Hz. İbrahim’in Nemrud ile tartışması, iyiliği emredip, kötülükten yasaklama, zulme uğrayanı koruma, geceleri zararlı hâdiselerin çokça vuku bulması, Hz. Peygamber’e karşı duyulması gereken muhabbet, kadınlardan gelecek zararlar, bazı kadın velilerin hatırlatılması, hasedin, hasetçinin, gıybetin, riyanın kınanması, haram ve helal gibi muhtelif konular da yer almıştır.⁵⁴ Bunların tamamını surenin beş ayetini işlerken onların altında ele alıp anlatmıştır. Bütün bunları bilhassa tasavvufî-îşârî yönü ağır basan eserlerden alıntılar yaparak vermiştir. Bu açıdan bu eserin “îşârî tefsir” olarak tasnif edilmesinde bir beis yoktur.

Eserde Felak suresinin ayetleri, ayetlerdeki cümleler, kelimeler birer birer izah edilmiştir. Buralarda irab ve kıraat konularına az da olsa yer verilmiş, dirâyî yöntemle yorumlar yapılmıştır. Fevzî Efendi, bilhassa sihir ve sihrin Hz. Peygamber’e etkisi konusunu işlerken Mutezile mezhebinin görüşüne yer vermiş, ancak Ehl-i sünnetin görüşünü savunmuştur.⁵⁵ Kitapta zaman zaman sayfa kenarlarına metinde işlenen konuyla alakalı başlıklar atarak neyle ilgili olduğunu belirtmiştir. Mehmed Fevzî Efendi, Nakşibendî tarikatına mensup, hatta bu yolda şeyh derecesine çıkacak kadar yükselmiş biri olmasından ve Bursevî gibi mutasavvıf müfessirler ile diğer tasavvuf erbâbından çok fazla etkilenmesinden ötürü tefsirini yazarken îşârî bazı yorumlar yapmış, daha doğrusu pek çok sûfi izahlar nakletmiştir.

3.2. *Tefrîcu’l-kalak* Tefsirinin Kaynakları

Müellif bu eserini hazırlarken muhtelif kaynaklardan istifade etmiştir. Yukarıda zaman zaman bunlara işaret ettik. Kendisi de eserin başında yararlandığı kaynaklar hakkında şöyle demiştir:

“(…) ve Melik-i Vehhab olan Allah’ın yardım ve desteğiyle onlar için bu kitabı *Bezzâvî tefsiri* ve *Rûhu’l-beyân* tefsirleri ile Şeyhzâde’nin *Haşiyetu Şeyhzâde ale’l-Bezzâvî* adlı şerhinden, ayrıca Buhârî’nin *el-Câmiu’s-sahîh* ve onun şerhi olan Kastalânî’nin *İrşâdu’s-sâri li şerhi Sahîhi’l-Buhârî* gibi hadis kitaplarından, Kadi İyaz’ın *Şifâ-i şerif (eş-Şifâ bi ta’rîfi hukûki’l-Mustafa)* adlı Hz. Peygamber’i anlatan kitabından, bunların dışında bazı meviza ve tarih kitaplarından istifade ederek hazırladım.”⁵⁶

Eserde kelime tahlilleri, irab ve kıraat konuları işlenirken, dirâyî yorumlar yapılırken en çok yararlandığı kaynak Kâdî Beyzâvî’nin *Envâru’t-tenzîl* adlı tefsiridir.⁵⁷ Bu eserden alıntı yaparken çoğunlukla Kâdî Beyzâvî’nin adını zikretmiştir. Şeyhzâde’den de “muhaşşî Şeyh-

⁵⁴ Fevzî, *Tefrîcu’l-kalak*, 15-99.

⁵⁵ Fevzî, *Tefrîcu’l-kalak*, 5.

⁵⁶ Fevzî, *Tefrîcu’l-kalak*, 3.

⁵⁷ Fevzî, *Tefrîcu’l-kalak*, 15-99.

zâde” diyerek alıntı yapmıştır. İşâri yorumlar yaparken, tasavvufî açıklamalarda bulunurken de istifade ettiği kaynak Bursevî’nin tefsiridir. Bunu da *Rûhu’l-beyân* şeklinde eserin adını zikrederek vermiştir. Yine başta Mevlânâ (ö. 672/1273) olmak üzere, Ferîduddîn Attâr (ö. 618/1221), Şeyh Sa’dî-i Şîrâzî (ö. 691/1292), Bûsîrî (ö. 695/1296) gibi Fars ve Arap dünyasının şiiirlerine hayran olduğu muhtelif mutasavvıf şahsiyetlerin eserlerinden bizzat bu zevatın adını vererek de bolca nakiller yapmıştır.

Hadis kaynağı olarak da açık bir şekilde Buhârî, Müslim, İbn Mâce, Ebû Dâvûd gibi âlimlerin adını vererek alıntı yapmıştır.

Müellif eserinde çok sayıda hikâye anlatmaktadır, ancak bunları nereden aldığı konusunda bir bilgi vermemiştir. Bunların kaynağını bulmak için yaptığımız araştırmalarda müellifin anlattığı hikâye ve evliya kerametlerinin büyük kısmının olduğu gibi Şuayib b. Sa’d el-Hureyfiş’in (ö. 810/1407) *er-Ravdu’l-fâik fi’l-mevâizi ve’r-rekâik* adlı eserinde geçtiğini tespit ettik. Nitekim zaman zaman dipnotlarda anlattığı hikâyenin bu eserde geçtiği sayfalara işaret ettik. Ne var ki müellif eserinin hiçbir yerinde bu âlimi veya eserini zikretmemiştir. Buna göre müellif bu hikâyeleri bu eserden veya benzer bir kitaptan almış olmalıdır.

Müellif alıntı yaparken ibareyi çoğunlukla aynen nakletmiştir. Rûhu’l-Beyân, Beyzâvî gibi eserlerden yararlanırken ilgili kısmı vermiş, herhangi bir yorum yapmamıştır. Bilhassa beyitleri verirken, ilgili kısmı olduğu gibi vermiştir. Bunların da izahına fazlaca girmemiştir.

Aslında bu konuda esede en çok dikkat çeken husus, müellifin pek çok hikâye ve haberi kaynağını belirtmeden vermesidir. Kaynağını zikrettiği haberler, zikretmediklerinin yanında oldukça azdır. Farsça bazı şiir nakillerinde de kaynak yoktur. Ayrıca sık sık “قیل” diyerek alıntı yapmış ve bu şekilde verdiği bilgilerin de kaynağını zikretmemiştir. Görebildiğimiz kadarıyla müellif, naklettiği rivayetin zayıf ve güvensiz olduğunu ihsas ettirmek için değil, sadece kaynağının bilinmediğini belirtmek için “قیل” sıgasını kullanmıştır.

3.2. *Tefrîcu’l-kalak* Tefsirinde Bazı İşâri Yorumlar

1. Bilindiği üzere Felak sûresi beş ayetten oluşmaktadır. Müellifimize göre Felak sûresinin beş ayetten ibaret olması beş şer durumuna işâret olarak yorumlanmıştır. Bu bağlamda Mehmed Fevzî Efendi;

“Sûrenin ayet sayısı beştir. Denildiğine göre sûrenin beş ayetten oluşması beş şerre işâret etmesinden ötürüdür. Kim Felak sûresini ihlasla ve tazimle okursa dünyada şu beş büyük şerden emin olur: İnsan, cin, nefis, şeytan ve hastalık şerrinden” demiştir.⁵⁸

Görüldüğü üzere müellif, sûrenin ayet sayısının beş olmasının bir hikmeti olduğunu ve bunun da beş şerre işâret olduğunu; ayrıca bir kimsenin tam bir teslimiyetle sûreyi okuması halinde bu beş şerden korunacağını ifade etmiştir. Müellif bu bilgiyi verirken “قیل” (denildiğine göre) diye vermiştir. Buna göre bu bilgiyi bir yerden almıştır. Ancak biz yukarıda sözünü ettiğimiz bütün işâri tefsirlere ve bunların dışında Râzî (ö. 606/1210) ve daha başka müfessirlerin tefsirlerine baktığımız halde Felak suresinin tefsirinde böyle bir bilgiye rastlamadık. Sadece Âlûsî’nin tefsirinde buna biraz benzeyen bir bilgiye tesadüf ettik. Gerçi birçok tefsirde

⁵⁸ Fevzî, *Tefrîcu’l-kalak*, 11.

“yarattığı varlıkların şerrinden de O’na sığınırım” anlamına gelen Felak suresi 2. ayetinin tefsirinde şümulü ve derin bir mananın, her şeyi kapsayan bir durumun söz konusu olduğu belirtilmiştir; ancak Âlûsî’nin (ö. 1270/1854) verdiği bilgilerde nesnelere tadâd edilmiş olması daha çok dikkat çekmektedir. Âlûsî Felak sûresinin ikinci ayetinde;

“Bazı faziletli zevat demiştir ki: Bu ifade dünya ve ahiretteki bütün şerleri kapsayan umûmî bir ifadedir. İnsanların şerrini, cin ve şeytanların şerrini, yırtıcı hayvanların ve yeryüzünde zarar veren diğer hayvanların şerrini, cehennem şerrini, günahların şerrini ve amelin şerrini, bütün bunları kapsar”⁵⁹ demiştir.

Müellif Fevzî Efendi, bunları ismini zikretmediği Farsça bir eserden de nakletmiş olabilir. Esasen bu bilginin hemen ardından bu beş hususun dile getirildiği Farsça bir beyit vermesi buna delil gösterilebilir. Kime ait olduğu belirtilmeyen bu Farsça şiirde mealen “şerlerin en kötöleri beş tane olarak zikredilmiştir; onların her birinden kaç ve sakın. Bunlar insanın, cinin, şeytanın, nefsin ve hastalığın şerridir. Sakın hastalığa maruz kalma”⁶⁰ denilmiştir. Müellif daha sonra bu beş şerrin her birini teker teker açıklamış ve nasıl sakınılabileceğini belirtmiştir. Bu cümleden olarak nefsin şerrinden bahsettiği yerde, Câmî’den (ö. 898/1492) Farsça bir şiir nakletmiştir. Buna göre Câmî şöyle demiştir: “Şeytanın askerleri olan nefsin ve hevânın saldırısı, müminin kalbine galebe çaldığında kim, evliyanın hikayelerini mütalaa etmeden onları hezimete uğratmaya kâdir olabilir?!”⁶¹ Burada Mehmed Fevzî, evliyanın kerametlerini okuyup onlardan istifade edebileceğine, bunlar sayesinde kişinin nefsin ve hevasını yenebileceğine dikkat çekmiştir.⁶² Şeytanın şerrinden muhafaza konusunu işlerken İblis’in yaşlı bir Yemenli fakir şeklinde halife Muaviye’ye (ö. 60/680) gelmesi ve onu vakti geçmeden namazını kılması yönünde uyarması, Muaviye’nin de tanıdığı İblis’in bu davranışına şaşırması hususunu ele almış, İblis’in neden böyle davrandığını tasavvufî bir anlayışla izah etmiştir.⁶³ Müellifin sürenin başında sûrenin genel tefsiri olarak beş şerre işaret etmesi ve ayet sayısını beş şer ile açıklama yoluna gitmesi, sûreyi işârî olarak ele alacağını bir işarettir.⁶⁴

2. Müellif Mehmed Fevzî Efendi, Felak sûresinin ilk kelimesi olan “قُلْ” (de ki) kelimesini açıklarken de bazı işârî yorumlar yapmış ve insan vücudundaki organların özellikle de dilin görevlerine değinmiştir. Bu bağlamda ona göre sûrenin başında Allah şöyle demiştir: “Ey Muhammed! Dilinle bu duayı söyle ve terennüm et. Böylece maruz kaldığın sihir ve beladan seni kurtarırım”.⁶⁵ Daha sonra müellif, zikrin dil ve kalp birlikteliğiyle olması gerektiğini anlatmıştır. Mehmed Fevzî’nin ayete bu üslûpla yaklaşması tasavvufî bir kimliğe ve alt yapıya sahip olduğunun delilidir.⁶⁶ Zira tasavvuf erbâbı, Allah’ı zikre ve insan vücudundaki organların ibadetle meşgul olmalarına büyük önem atfetmişlerdir. Onlara göre zikir hem kalp

⁵⁹ Ebu’s-Senâ Şihâbuddin Mahmûd Âlûsî, *Râhu’l-Meânî fî tefsîri’l-Kur’ânî’l-azîm ve’s-seb’i’l-mesânî* (Beyrût: Dâru İhyâ’it-turâsî’l-arabî, ts.), 30/280.

⁶⁰ Fevzî, *Tefrîcu’l-kalak*, 11.

⁶¹ Fevzî, *Tefrîcu’l-kalak*, 14.

⁶² Fevzî, *Tefrîcu’l-kalak*, 14.

⁶³ Fevzî, *Tefrîcu’l-kalak*, 14-15.

⁶⁴ Hourieh, *Kureyşîzâde Mehmed Fevzî Efendi’nin Tefrîcu’l-Kalak fî Tefsîri Sûreti’l-Felak Adlı Eserinin Muhteva ve Üslup Yönünden İncelenmesi*, 110.

⁶⁵ Fevzî, *Tefrîcu’l-kalak*, 15.

⁶⁶ Hourieh, *Kureyşîzâde Mehmed Fevzî Efendi’nin Tefrîcu’l-Kalak fî Tefsîri Sûreti’l-Felak Adlı Eserinin Muhteva ve Üslup Yönünden İncelenmesi*, 112.

hem de dil ile yapılır. Dil, kalpte var olanın bir nevi tercümanıdır. Tasavvuf erbâbına göre hem kalp hem de dil ile yapılan zikir, insanı “kâmil” yapar.⁶⁷

3. Müellif, Allah’ın, insanı mükemmel sûrette yarattıktan sonra onun dil, kalp, el, göz, kulak gibi her bir organına bir vazife yüklediğini anlatmıştır. Bunların ne olduğunu uzun uzun ve ehlu’l-hâl denilen zevatın hayatlarından örnekler vererek izah etmiştir. Tasadduk, sıla-i rahim, tefekkür gibi hususların önemini de yine muhtelif hikâye ve kıssalarla açıklamıştır.⁶⁸ Bu arada dilin Allah’ı zikretmesinin, gözün Allah için yaş akıtmasının, elin Allah için gizlice tasaddukta bulunmasının, kalbin Allah için atmasının anlamını, önemini ve tasavvuftaki yerini yine muhtelif sufi şahsiyetlerin hayatlarından örnekler vererek uzun uzun beyan etmiştir.⁶⁹

4. Müellifimizin naklettiğine göre Siyâlkûtî’nin (ö. 1067/1657) huzurunda, “İmam Rabbânî’nin (ö. 1034/1624) müritlerinden kim ona niyabet ediyor, huzurunda tevbe ediyor ise kalbinin zikre gelip ‘Allah, Allah’ dediği ve kalbin zikir sesinin açıkça duyulduğu” söylenmiştir. Siyâlkûtî, “böyle bir şey mümkün olmaz. Çünkü kalp bir parça etten ibarettir. Böyleyken nasıl olur da zikreder ve üstelik zikri de duyulur?” diyerek bunu inkâr etmiştir. Ama içi rahat etmediği için İmam Rabbânî’ye nispet edilen bu hususun mahiyetini anlatmak için ona bir mektup yazmıştır. Mektubu mühürleyip talebelerinden biri vasıtasıyla ona göndermiştir. İmam Rabbânî mektubu getiren kişiyi uzaktan görünce oğlu İmam Ma’sûm’u yanına çağırması ve şöyle demiştir: “Oğlum, uzaktan gördüğün şu adam, Siyâlkûtî tarafından bize gönderilmiş bir zattır. Yanında da mühürlü bir mektup vardır. Kapıya in ve mektubunun cevabını yaz. Sonra Siyâlkûtî’nin gelen öğrencisine ver.” Ma’sûm, kapının önüne inmiş, kısa süre sonra Siyâlkûtî’nin öğrencisi yanına gelip selam vermiştir. Ma’sûm selamı aldıktan sonra nereden ve niçin geldiğini sormuş, o da İmam Siyâlkûtî’nin yanından geldiğini, İmam Rabbânî’ye onun mektubunu getirdiğini söylemiştir. İmam Ma’sûm mektubu eline almış, mührünü bozmadan, ağzını açıp içindekini çıkarıp okumadan zarfın üstüne şöyle yazmıştır: “Ey Siyâlkûtî, dil bir parça et olduğu halde ona her türlü kelamı söyleme ve Meliku’l-allâm olan Allah’ı zikretme kudreti veren Allah, yine bir parça etten ibaret olan kalbe de bu kudreti vermeye kâdirdir.” Sonra mektubu öğrenciye vermiş ve Siyâlkûtî’ye geri götürmesini söylemiştir. Öğrenci mektubu üzerinde sorusunun cevabı yazılı olarak ve üstelik mührü bozulmamış, ağzı da açılmamış bir şekilde getirince, Siyâlkûtî koşarak İmam Rabbânî’nin huzuruna gelmiş ve ona intisap etmiştir. Neticede de keşf ve yakîn ehlinde biri olmuştur.⁷⁰

⁶⁷ Ebu’l-Kâsım Abdülkerim b. Havâzin Kuşeyrî, *er-Risâletü’l-Kuşeyriyye* (Beyrût: Dâru’l-kutubi’l-ilmîyye, 2001), 256.

⁶⁸ Fevzî, *Tefrîcu’l-kalak*, 15-41.

⁶⁹ Fevzî, *Tefrîcu’l-kalak*, 15-41.

⁷⁰ Fevzî, *Tefrîcu’l-kalak*, 35-36. Müellifin zikrettiği bu hikâyenin kaynağını bulmak için Türkçe, Arapça ve İngilizce muhtelif kelimeler üzerinden aramalar yaptık. Siyâlkûtî’nin ve İmam Rabbânî’nin hayatı hakkında bilgi veren eserlere baktık, fakat hiç birinde bu bilgiye rastlamadık. Ancak el-allâme el-velî el-kebir diye takdim edilen Hasan b. Muhammed Hilmî el-Kuhhî en-Nakşebendî eş-Şâzelî (v. 1356/1937) adındaki bir zatın *Tenbîhu’s-sâlikîn ilâ ğurûri’l-müteşeyyibîn* adındaki eserinde “kıf alâ mâ vekaa beyne’s-Siyelkûtî ve beyne’l-İmâm Rabbânî” başlığı altında hikâyenin aynen nakledildiğini gördük. Fakat bu eser de burada üzerinde durduğumuz müellifimizin *Tefrîcu’l-kalak* adlı eserini kaynak olarak kullanmış ve hikâyeyi oradan nakletmiştir. (Hasan b. Muhammed Hilmî el-Kuhhî en-Nakşebendî eş-Şâzelî, *Tenbîhu’s-sâlikîn ilâ ğurûri’l-müteşeyyibîn*, (Rusya-Dağıstan: el-İdâre ed-Dînîyye li Muslimî Dağıstan, ts.), 208-209.

Görüldüğü üzere müellif, ayeti yorumlamada tasavvuf erbâbı gibi düşünmüş ve insan vücudundaki organların vazifelerinden hareketle Allah'ı zikir konusuna açıklık getirmiştir.⁷¹

5. Müellif, Felak suresinin başında geçen “قُل/kul” lafzını işlerken ve burada zikrin ve tefekkürün öneminden bahsederken “göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün farklı oluşunda akl-ı selim sahipleri için elbette ibretler vardır. Onlar Allah'ı anarlar, göklerin ve yerin yaratılışı hakkında derin derin düşünürler (ve şöyle derler:) Rabbimiz! Sen bunu boşuna yaratmadın. Seni tesbih ederiz. Bizi cehennem azabından koru!” (Âl-i İmrân 3/190-191) ayetlerini zikretmiş ve bu bağlamda şöyle demiştir:

“İnsan, ruh ve bedenden müteşekkildir. Bu ayet-i kerimede hem ruhun hem de bedeninin ibadetinden bahsedilmiştir. Ayette “يذكرون الله” (Allah'ı anarlar) derken bedeninin ibadetine işaret edilmiştir. Çünkü bu, ancak dış organlarla yapılabilecek bir şeydir. “ويتفكرون في خلق السموات والأرض” (göklerin ve yerin yaratılışı hakkında derin derin düşünürler) derken de kalbin ve ruhun ibadetine işaret edilmiştir.”⁷²

İbn Acîbe (ö. 1224/1809) de tefsirinde bu anlama değinerek şöyle demiştir:

“Tefekkür, en güzel ibadetlerden biridir. Çünkü tefekkür, kalbe mahsustur. Bu ayette Allah, zikri, fikirden önce beyan etmiştir. Bunun sebebi şudur: Allah, öncelikle dille zikredilmesini emretmektedir. Çünkü dille yapılan zikir daha sonra sırasıyla diğer organlara, sonra kalbe sonra da ruha ulaşır.”⁷³

6. Müellif, Felak suresi birinci ayette “kul” emri üzerinden dilin ve diğer organların zikrinden bahsederken uzunca bir kısmı gözün zikrine tahsis etmiştir. Burada belirttiğine göre gözün zikri Allah korkusundan dolayı ağlamaktır. Müellif, bunu bazı peygamber ve velilerin söz ve hayatlarından örneklerle açıklamıştır.⁷⁴ Müellif, bu rivayetleri naklettikten sonra şöyle demiştir:

“Sonra bil ki sen Allah için ağladığında ve gözyaşın göz pınarından döküldüğünde, bu gözyaşın ya sudur ya da kandır; birincisi yani su olması halî avamın gözyaşındır, ikincisi ise aşk ve muhabbet ateşiyle yanmış âşikların mezhebinde havassın kanıdır”.⁷⁵

Ardından Şuayib peygamberle ilgili şöyle bir hikâye aktarmıştır: Tahir b. Muhammed el-Haddâdî (ö. ?) kuddise sirruhu'l-Hâdî şöyle nakletmiştir: Şuayib Peygamber, 10 yıl ağladı, başka bir rivayete göre 100 yıl ağladı. Bunun neticesinde gözleri kör oldu. Allah gözlerini geri verdi ve görmeye başladı. Sonra yeniden 10 yıl veya başka bir rivayete göre 100 yıl ağladı. Yeniden gözleri kör oldu. Allah da bir kez daha gözlerini iade etti, yeniden görmeye başladı. Bir kez daha 10 veya başka bir rivayete göre 100 yıl ağladı. Bunun üzerine Allah ona şöyle vahyetti: “Ey Şuayib, şayet sen cennetleri elde etmek için ağlıyorsan bilesin ki ben sana cen-

⁷¹ Kalbin sırları, havâs ve marifetleri, zikri, şeytanın tasallutu, tasavvuftaki yeri için bk. Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, (Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1426/2005), 876-928 (Kitâbu şerhi acâbi'l-kalb).

⁷² Fevzî, *Tefrîcu'l-kalak*, 26.

⁷³ Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed İbn Acîbe, *el-Babru'l-medîd fî tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, ed. Ahmed Abdullah el-Kureşî Ruslân (el-Kâhire: el-Heyetu'l-Misriyye el-âmmе li'l-kutub, ts.), 1/451; Hourieh, *Kureysîzâde Mehmed Fevzî Efendi'nin Tefrîcu'l-Kalak fî Tefsîri Sûreti'l-Felak Adlı Eserinin Mubteva ve Üslup Yönünden İncelenmesi*, 113.

⁷⁴ Fevzî, *Tefrîcu'l-kalak*, 23.

⁷⁵ Fevzî, *Tefrîcu'l-kalak*, 23-26; Şuayib b. Sa'd Hureyfiş, *er-Randu'l-fâik fi'l-mevâizî ve'r-rekâik* (Bulak: el-Matbaatu'l-âmirе, 1308), 21-22.

neti vacip kıldım, sen kesin cennete gireceksin; yok eğer cehennem ateşinden kurtulmak için ağlıyorsan bilesin ki ben seni cehenneme bütünüyle haram kıldım, sen oraya asla girmeyeceksin.” Şuayib dedi ki: “Ya Rabbi, ben ne cehennem korkusundan ne de cennet sevdasından ağlıyorum; ben bunlar için değil, fakat Rahman’a olan şevk ve iştiyakımdan dolayı ağlıyorum.” Bunun üzerine Allah ona şöyle vahyetti: “Ağla ey Şuayib, ağla! Bana kavuşman için yapacak bundan daha iyi bir şey yoktur”.⁷⁶

7. Müellif, Felak suresi birinci ayette geçen Rab kelimesini açıklarken bizi terbiye ettiği için ona şükür etmemiz icap ettiğini şu ayeti vererek işlemiştir: “Eğer şükrederseniz size olan nimetlerimi artırırım” (İbrahim 14/7). Müellif ayeti tefsir ederken Allah’ın kullarına bolca nimet bahsettiğinden ve bu nimetlerin devam edebilmesi için Allah’a şükredilmesi gerektiğinden bahsetmiş⁷⁷ ve şöyle demiştir: “Bu ayet-i kerimeye göre şükür, Allah katında en makbul amellerden sayılmıştır. Çünkü nimetin devam edebilmesi şükredilme durumuna bağlanmıştır. Kul şükrederse nimet devam eder; ancak şükretmezse nimet kesilir.”⁷⁸

8. Müellif Fahreddin Râzî’nin aynı zamanda *et-Tefsîru’l-kebir* diye de meşhur olmuş olan *Mefâtihu’l-ğayb* adlı tefsirinde geçen⁷⁹ İbrahim b. Edhem (ö. 161/778) ile ilgili şöyle bir rivayet nakledilmiştir: İbrahim bir gün Allah’ın evi olan Ka’be-i Harama doğru yürüyordu. Birden karşısına deve üzerinde bir bedevi çıktı. İbrahim’e “nereye gidiyorsun?” diye sordu. İbrahim, “Allah’ın evine, Ka’be’ye gidiyorum” dedi. Bunun üzerine adam dedi ki: “Ka’be’ye gitmek için yola revan olmuşsun, önünde onca uzun bir mesafe var ama ne bineğin var, ne azığın! Sen çılgın mısın, ahmak mısın?” İbrahim ona şöyle dedi: “Benim bu yolda bir değil birden fazla bineklerim var fakat sen onları fark edemiyorsun.” Adam “Nedir onlar, bir göster” deyince, İbrahim, “Başıma bir bela geldiğinde ‘sabır’ atına binerim. Nimetlerle karşılaştığımda ‘şükür’ atına binerim. Bir kaza geçirdiğimde, bir sıkıntı ile karşılaştığımda ‘rıza’ atına binerim...” Bunu duyana bedevî, “Yürü, Allah’ın izniyle... meğer sen bineklisin, yaya olan benmişim!” demiştir.⁸⁰

9. Müellif, Allah Teâlâ’nın “قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ” (De ki: Karanlığı yarıp sabahı ortaya çıkaran o yüce rabbe sığınırım ben) sözünde geçen “felak” kelimesinin manasını açıklarken bunun, mahlukâtın yüzünde bulunan adem/yokluk örtüsünü yarıp kaldırmak anlamında olduğunu belirtmiştir. Sonra bunun hikmetlerinden bahsederken nefsi terbiye etmenin önemi- ne değinmiş ve bazı velilerin kıssalarıyla konuyu işlemiştir.⁸¹

10. Müellif, yarattığı şeylerin şerrinden Allah’a sığınmak konusunu işlerken, kişinin her türlü ibadetini Allah için yapması, niyetini yalnızca Allah’a has kılması gerektiğini anlatmıştır. Sonra bu meyanda şöyle bir rivayet nakletmiştir: “İkrime radiyallahu anhu şöyle demiştir: Bir gün adamın biri Allah’tan başkasına ibadet eden bir ağaç gördü, öfkeleni ve dedi ki: ‘Şu ağaca bak sen, Allah’tan başkasına ibadet ediyor!’ Sonra hemen eve gelip baltasını

⁷⁶ Fevzî, *Tefsîru’l-kalâk*, 25; Hureyfiş, *er-Ravdu’l-fâik*, 51.

⁷⁷ Hourieh, *Kureyşîzâde Mehmed Fevzî Efendi’nin Tefsîru’l-Kalâk fî Tefsîri Süreti’l-Felak Adlı Eserinin Muhteva ve Üslup Yönünden İncelenmesi*, 113.

⁷⁸ Fevzî, *Tefsîru’l-kalâk*, 43.

⁷⁹ Fahrüddin Râzî, *Tefsîru’l-Fabr er-Râzî (et-Tefsîru’l-kebir ve Mefâtihu’l-ğayb)* (Beyrût: Dâru’l-fıkr, 1401), 1/259-260.

⁸⁰ Fevzî, *Tefsîru’l-kalâk*, 42-43.

⁸¹ Fevzî, *Tefsîru’l-kalâk*, 48-49.

aldı, eşeğine bindi, kesmek üzere ağacın olduğu yere yöneldi. Yolda mel'ûn İblis bir insan suretinde karşısına çıktı. Dedi ki: 'Nereye gidiyorsun?' Adam 'Allah'tan başkasına ibadet eden bir ağaç gördüm, onu öyle görünce evime gelip baltamı alıp eşeğime binip ona gidip kesmeye söz verdim.' Dedi. İblis dedi ki: 'Boş ver sen o ağacı kesmeyi, evine geri dön, sana her gün dört dirhem vereceğim. Uyanınca çarşafın ucunu kaldıracak ve o dört dirhemi orada hazır bulup alacaksın.' Adam 'geçekten böyle yapacak mısınız?' dedi. İblis dedi ki: 'Sana söz veriyorum, sana güvence veriyorum her gün böyle yapacağım.' Bunun üzerine adam evine döndü. İki veya üç gün öyle oldu, çarşafı kaldırıncaya altında dört dirhem bulup aldı. Fakat ondan sonra uyanıp baktığında bir şey bulamadı. Tekrar baltasını alıp eşeğine binip o ağacı kesmek üzere yola koyuldu. Yine mel'ûn İblis yolda karşısına çıktı ve 'ne istiyorsun, muradın nedir?' diye sordu. Adam dedi ki: 'Şu ilerde bir ağaç var, Allah'tan başkasına ibadet ediyor, onu keseceğim.' İblis dedi ki: 'Buna gücün yetmez. Sen ilk seferinde Allah için o ağaca kızmıştın, şayet o anda bütün gök ve yer sana mani olmaya kalksalar yine olamazlardı, bu işi yapardın. Ama ya şu çıkışın... Sen şu an Allah için değil, nefsin için çarşafın altında bulamadığın dirhemler için çıkıyorsun...' Adam yoluna devam etti, ağacın olduğu yere vardı, onu kesmeye uğraştı fakat hiçbir şekilde buna gücü yetmedi".⁸²

11. Tüm tasavvufi kitaplarda olduğu gibi Mehmed Fevzî Efendi de kitabında kadın ve dünya arasındaki ilişkiye işaret etmiştir. Bunun için öncelikle surenin "وَمِنْ شَرِّ النَّفَّاثَاتِ فِي الْعُقَدِ" (düğümlere üfleyen büyücü kadınların şerrinden o yüce rabbe sığınırım ben!) şeklindeki dördüncü ayetinde sözü edilenlerin büyücü kadınlar olduğuna değinmiştir. Buradan hareketle kötü huylu kadınlara yönelik eleştiriler verdikten sonra şöyle demiştir: "Bazı müfessirler "رَبَّنَا كَبُرَتْ" (Rabbimiz! Bize bu dünyada da iyilik-güzellik bahşet; ahirette de iyilik-güzellik ihsan et. Bizi cehennem azabından koru) (Bakara Suresi 2/201) ayetinin tefsiri sadedinde şöyle demişlerdir: "Burada cehennem azabından maksat kötü kadındır." Sonra "bilhassa böyle bir kadın yaşlı ise daha da kötü olmaktadır ki, bunların şerrinden Allah'a sığınırız" demiştir. Müellif, başta peygamberler olmak üzere bazı erkeklerin kadınlar yüzünden zor durumlara düştüklerini belirterek buna dair bazı örnekler vermiştir. Buna göre Âdem'in cennetten çıkmasına sebep olan Havva'dır. Hz. Peygamber de eşi Aişe veya Hafsa yüzünden azarlanmıştır. Hz. Nuh ve Lut peygamberler de eşleri kendilerine iman etmediği için sıkıntı çekmişlerdir. Müellif bundan sonra ahirette dünyanın yaşlı ve çirkin kadın suretinde getirileceğine dair rivayetler nakletmiştir".⁸³ Buna göre kıyamet günü dünya saçları ağarmış yaşlı bir kadın şeklinde getirilir; kadın, rengi sararıp morarmış, yüzü çizgi çizgi olup derin yarıklar oluşmuş, bir deri bir kemik kalmış, hiçbir cazibesi kalmamış bir şekildedir ve onu gören tiksindir. O haldeyken mahlûkatın karşısına çıkarılır, onlara "bunu tanıyor musunuz?" diye sorulur. Onlar da "tabii ki tanımıyoruz, böyle çirkin bir varlığı tanımaktan Allah'a sığınırız" derler. Sonra da şöyle denir: "İşte bu, onun için can attığınız, birbirinizi kırıp geçirdiğiniz, ona sahip olmakla övündüğünüz, kendisi uğruna akrabalarınızı, dostlarınızı

⁸² Fevzî, *Teftîhu'l-kalak*, 73.

⁸³ Fevzî, *Teftîhu'l-kalak*, 86-87.

silip attığınız dünyadır”.⁸⁴ Müellif bundan sonra ahirette dünyanın yaşlı ve çirkin kadın suretinde getirileceğine dair rivayetler nakletmiştir”.⁸⁵

12. Müellif bu arada evliya mertebesine çıkmış bazı kadınlardan da bahsetmiştir. Geceleri ibadetle, gündüzleri oruçla geçirerek nefsinin terbiye eden Reyhâne Vâlihe⁸⁶ ile koyununun bir memesinden süt, birinden bal akan Fidda'nın⁸⁷ durumları böyledir. Serî es-Sakatî'nin (ö. 251/865) öğrencisi olan bir hanımın, nehirden boğulup ölen oğluyla konuşması, ona elini uzatıp sudan çıkarması, dua etmesi, duası sayesinde çocuğun dirilmesi de bu meyanda anlattığı hikâyelerdendir.⁸⁸ Duası sayesinde gökten hazır yemek sofraları inen Habeşli bir kadının da hikâyesi eserde anlatılmıştır.⁸⁹

13. Müellif, Felak suresinin son ayeti olan “kıskandıği zaman hasetçinin şerrinden o yüce rabbe sığınırım ben!” manasındaki ayetle ilgili olarak da hem Hz. Peygamber'in hayatından, hem sahabe ve gönül ehli insanların söz ve kıssalarından örnekler vererek, açıklamalar yapmıştır. “Tıpkı ateşin odunu yakıp yok etmesi gibi haset de iyilikleri yer bitirir”⁹⁰ hadisini nakleden müellif, gökte Allah Teâlâ'ya karşı işlenen ilk suçun, İblis'in Âdem'e olan kıskançlığı sebebiyle olduğunu, yeryüzünde de ilk suçun Kabil'in Habil'i kıskanmasıyla işlendiğini anlatmıştır. Sahabe arasında haset ve kıskançlıktan kaynaklandığı belirtilen bir hâdiseye ilgili olarak Ebu'l-Leys es-Semerkandî'de (ö. 373/983) geçtiğini belirttiği şu haberi nakletmiştir:

“Babamı şöyle anlatırken duydum: Hz. Peygamber bir gün evindeydi, ashab-ı suffa da mescitte idiler. Zeyd b. Sabit onlara Hz. Peygamber'den duyup öğrendiklerini anlatıyordu. O arada Peygamber'e bir parça et getirildi. Zeyd'e dediler ki: ‘Peygamber'in huzuruna gir ve de ki: Şu kadar uzun zamandan beri hiç et yemedik. Belki Peygamber o etten biraz da bize gönderir.’ Zeyd b. Sabit kalktı ve Peygamber'in huzuruna girdi. Onlar da kendi aralarında dediler ki: ‘Hz. Peygamber'le münasebet noktasında Zeyd ile aramızda bir fark yok... Böyleyken nasıl oluyor da Hz. Peygamber'le aramızda elçilik yapıyor, buraya yanımıza gelip oturup bize konuşma yapıyor?’ Böyle diyerek Zeyd'in gıybetini yaptılar. O arada Zeyd, Hz. Peygamber'in huzuruna girdi, arkadaşlarının uzun zamandan beri et yemedikleri konusundaki sözlerini ona nakletti. Peygamber dedi ki: Git onlara söyle: ‘Şu an siz et yediniz.’ Zeyd arkadaşlarının yanına geri döndü ve Hz. Peygamber'in dediğini onlara söyledi. Dediler ki: ‘Vallahi biz şu kadar uzun zamandan beri hiç et falan yemiş değiliz.’ Zeyd tekrar Peygamber'in yanına vardı ve arkadaşlarının dediğini ona bildirdi. Peygamber, ‘kesinlikle onlar şimdi et yediler’

⁸⁴ Fevzî, *Tefricu'l-kalak*, 87.

⁸⁵ Fevzî, *Tefricu'l-kalak*, 86-87.

⁸⁶ Fevzî, *Tefricu'l-kalak*, 87. Ayrıca bk. Ebû Abdurrahmân es-Sülemî, *Zikru'n-nisveti'l-muteabbidât es-süfîyât*, thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, (el-Kâhire: Mektebut'l-hancî, 1413/1993), 38; Mehmed Emre, *Hanumlarımızıza, Genç Kızlarımızıza Örnek Büyük İslam Kadınları ve Hanım Sahabeler*, (İstanbul: Çelik Yayınevi, 2014), 287; Hatice Çubukçu, *İlk Dönem Hanım Sufiler*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2006), 85; Gizem Songüler, *Sûfi Gelenekte Kadın Algısı: Mevlana Örneği*, (Dokuz Eylül Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2017), 17.

⁸⁷ Fevzî, *Tefricu'l-kalak*, 87-88.

⁸⁸ Fevzî, *Tefricu'l-kalak*, 88-89. Ayrıca bk. Molla Nûruddîn Abdurrahman b. Ahmed el-Câmî, *Nefebâtu'l-üns min hadarâti'l-Kuds*, thk. Muhammed Edib el-Câdir, (Beyrût: Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, 2003), 2: 826-827.

⁸⁹ Fevzî, *Tefricu'l-kalak*, 89-90. Ayrıca bk. el-Allâme eş-Şeyh Muhammed b. Yahyâ et-Tâzîfî, *Kalâidu'l-cevâbir fî menâkibi tâci'l-evliyâi ve ma'deni'l-asfîyâi ve sultani'l-evliyâi eş-Şeyh Muhyiddîn Abdulkâdir el-Ceylânî*, (maa Sirru'l-esrâr ve mazharu'l-envâr fî mâ yahtâcu ileyhi el-ebrâr), thk. Ahmed Ferid el-Mezyûdî, (Beyrût: Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, 2022), 296-297.

⁹⁰ Ebû Dâvûd, Edeb, 44

diye cevap verdi. Zeyd tekrar gelip arkadaşlarına Peygamberin bu sözünü haber verdi. Bunun üzerine hepsi kalkıp Peygamber'in huzuruna geldiler. Peygamber onlara dedi ki: Biraz evvel kardeşinizin etini yediniz. Hatta etin bazı kırıntıları dışlerinizin arasında duruyor. Yere tükürmeye başladılar. Bir de ne görsünler! Yerde etin kırmızı parçaları var. Kardeşleri Zeyd'e olan haset ve kıskançlıkları sebebiyle dedikodusunu yapmaktan dolayı böyle olduğunu anladılar, tevbe ettiler ve ondan özür dilediler. 'Biz bununla aslında hayır murad ediyorduk' dediler".⁹¹

Eserde burada zikretmediğimiz daha birçok işârî-sûfî nakil ve yorum mevcuttur. Ancak yer verdiklerimiz, eserin bu özelliğini göstermesi açısından kâfidir diye düşünüyoruz.

Sonuç

Mehmed Fevzî Efendi, ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı idaresinde memur olarak ve aynı zamanda bir âlim olarak bilinen kişilerdendir. Daha ziyâde âlim yönüyle öne çıkmıştır. Muhtelif idârî görevler yapmıştır. Bunun yanında daima ilmî faaliyetlerin içinde bulunmuş, eser telif ederek Osmanlı ilim dünyasına katkı vermiştir.

Eserlerinden biri de *Tefrîcu'l-kalak fî tefsîri sûreti'l-felak* adını taşımaktadır. Bu eser üzerinde yaptığımız incelemede müellifin önce ayetleri lügavî yöntemle izah ettiğini gördük. Lügat konusunda yaptığı açıklamalar üzerinden dirâyî bazı yorumlar yaptığını müşahade ettik. Bunun için muhtelif eserlerden yararlanmışsa da en çok Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzîl* adlı tefsirinden istifade ettiğini tespit ettik.

Ayetleri diğer bazı ayetlerle açıklamak eserde göze çarpan noktalardan biridir. Sonra rivâyî yöntem diyebileceğimiz bir yaklaşımla Hz. Peygamber'in hadisleriyle tefsir yapmıştır. Sık sık sahabenin rivayetleri, tabiûn nesli âlimleri ve daha sonraki dönem âlimlerinin söz ve fikirleriyle de açıklamalarda bulunmuştur. Bundan sonra işârî bir yaklaşım sergileyerek tasavvuf erbabının sözlerine ve onların hayatlarından örneklerle geçmiştir.

Eserin tamamını göz önünde bulundurduğumuzda en çok dikkat çeken husus, müellifin hâl ehli diyebileceğimiz tasavvuf erbabının hayatlarından yaptığı aktarımlardır. Bunların çoğu evliya kerameti tarzında olağandışı özellikler taşımaktadır. Bu kıssalarda tasavvuf erbabının hayatında gördüğümüz tayy-i zaman ve tayy-i mekân örnekleri, çok az yiyecek ve içeceklerle çok uzun süre idare etmek, su olmayan yerden su çıkarmak, gökten sofrayı indirmek, ateşlere girdiği halde yanmamak, ölmüş kişileri yeniden hayata döndürmek, kesilen eli yeniden

⁹¹ Fevzî, *Tefrîcu'l-kalak*, 95-96. Hadisi bu haliyle bir yerde bulamadık. Ebu'l-Leys'in Hucurât suresi tefsirinde de tespit edemedik. Ancak orada Selman-ı Fârisî'yle ilgili benzer bir rivayet geçmektedir. Esbat'ın Süddî'den rivayetine göre Selman, aralarında Hz. Ömer'in de olduğu bir gurupla yolculuk yapıyordu. Bir yerde konakladılar, çadırlarını kurdular. Yemeklerini yaptılar. Selman uyudu. Bazıları dediler ki: "Bu adam hep kurulmuş çadıra, yapılmış yemeğe konmak ister, kendisi hiçbir şey yapmak istemez." Selman uyanınca dediler ki: "Rasulullah'a git, bizim için biraz katık al gel de yiyelim." O da geldi ve Rasulullah'a bunu haber verdi. Rasullah dedi ki: "Git onlara haber ver, onlar katıklarını yediler". Selman gelip haber verince dediler ki: "Biz herhangi bit katık yemedik, Rasulullah da yalan söylemez." Bunun üzerine hep birlikte Rasulullah'a geldiler ve durumu haber verdiler. Peygamber Selman'ı göstererek dedi ki: "Bu kardeşiniz çadırda uyurken onun gybetini yaparak katığınızı yemiş oldunuz. Allah demiyor mu ki: Birbirinizin gybetini yapmayın. Ölmüş kardeşinizin etini yemek ister misiniz? Hâlbuki siz bunu son derece çirkin görüyorsunuz. (Öyleyse kardeşlerinizin onların ölmüş haldeyken etlerini yemek hükmünde olan gybetlerini yapmayın) (Ebu'l-Leys Nasr Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî, *Tefsîru's-Semerkandî*, thk. Ali Muhammed Muavvid ve diğerleri, Beyrût: Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, 1413/1993, 3/265.

yerine takmak, kör olan gözleri açmak, gayb ile ilgili haberler vermek ve daha pek çok husus geçmektedir. Ayrıca şeytanla görüşmeler, rüyada Allah ile ve peygamberlerle konuşmalar, ibadetlerin kişide husûle getirdiği güzellikler, infak, doğruluk, tevazu, zikir, sila-i rahim, şükür, kanaatkârlık, sabır, sebat, cömertlik, misafirperverlik, dua, haşyet, Allah'a sığınmak, yardımseverlik, iyiliği emredip kötülükten sakındırma, Allah ve Rasulullah sevgisi gibi hususların kişiye kazandırdığı meziyetler uzun uzadıya anlatılmıştır. Bütün bunlar ehl-i tasavvufun hayatında yaşadıkları olaylar ve hikâyeler üzerinden tahkiye edilerek kalıcı olmaları sağlanmıştır. Yine bu kıssa ve haberleri desteklemek ve zenginleştirmek üzere tasavvuf ve edebiyat dünyasının önemli isimleri olan Hâfız, Ferîduddîn Attâr, Molla Câmi', Mevlânâ, Şeyh Sa'dî-i Şîrâzî, İmam Bûsîrî ve benzeri şairlerin derin anlamlar taşıyan tasavvufî şiirlerinden örnekler de zikretmiştir. Bunların bir kısmına çalışmada yer verdik, ancak makalenin sınırlarını aşmasın diye diğer kıssa ve hikâyeleri aktarmadık.

Tespitlerimize göre müellif hikâyeye ve evliya menkıbelerini çoğunlukla el-Hureyfiş'in *er-Ravdu'l-fâik* adlı eserinden nakletmiştir. Bu arada Molla Câmi'nin *Nefehâtu'l-üns*, et-Tâzîfi'nin *Kalâidu'l-cevâhir* adlı eserlerinden de istifade ettiğini müşahede ettik.

Eserde Âdem'in cennetten çıkarılış kıssası, Hâbil ve Kâbil'in mücadelesi, Nuh, İbrahim, Musa ve diğer bazı peygamberlerin kıssaları da uzun uzadıya ve tasavvufî bir edayla anlatılmıştır. Hz. Peygamber'in, aile ve ashabının hayatından da anekdotlar verilmiş, bütün bunlar anlatıldıktan sonra okuyucu uyarılmış, nefsine değil Rabbine uyması gerektiği konusunda ikazlar yapılmış, bu kıssalardan ders ve ibret alması icap ettiği yönünde ifadeler kullanılmıştır.

Eserde anlatılan kıssalar olağanüstü nitelikte olmakla birlikte istihraç edilen işârî anlam ve yorumlar, İslam şeriatının temel ilke ve kaideleriyle çelişmemektedir. Yapılan yorumlar kişiyi küfre götürebilecek bâtinî söz ve düşüncelerden uzaktır. Zikredilen kıssaları, yaşanmış gerçek birer olay gibi görmekten ziyade ders ve ibret olsun diye, kıssadan hisse almak babından anlatılmış birer hikâyeye olarak değerlendirmek daha isabetli olacaktır.

Eser ve müellifi üzerinde yaptığımız çalışmada tasavvuf düşüncesinin dönemin belirgin bir özelliği olduğunu gördük. Ondokuzuncu asırda yaşamış pek çok âlimin hayatında da tasavvufî bir veche vardır. Esasen Osmanlının her döneminde bunu görmek mümkündür. Bazı istisnalar dışında genel olarak Osmanlı âlimlerinin tasavvuf ile sıcak temaslarının olduğu söylenebilir. Müellif Mehmed Fevzî Efendi de medrese eğitimi almış âlim bir kişilik olması yanında ayrıca muhabbet duyduğu şeyhlere intisap ederek tasavvuf hayatını derinden yaşamıştır.

Bu eseri yanında diğer eserlerinde de tasavvufun etkisi açık bir şekilde görülmektedir. Halka yönelik olarak hazırlanmış olan eserde okuyucuyla canlı bir diyalog kurulmuş ve sanki kendisi kürsüde vazeden bir hatip, okuyucu da karşısında duran cemaatin bir mensubuymuş gibi bir eda ile ona hitap etmiştir.

Tefricu'l-kalak'ın hem yazıldığı dönemde hem daha sonraları dinî kültürümüz üzerinde etkisinin olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim yukarıda el-Kuhhî'nin *Tenbîhu's-sâlikîn* adlı eserinde müellifimizin bu eserinden alıntı yaptığından bahsettik. Genelde Mehmed Fevzî

Efendi'nin, özelde de *Tefrîcu'l-kalak* adlı sure tefsirinin kültürel yapımız üzerindeki etkilerine dair daha kapsamlı bir çalışma yapılabilir ve bu etki bazı örneklerle ortaya konabilir.

Eser, insanları kötü duygu ve düşüncelere kapılmaktan, şeytanın ardınca gitmekten sakındırması, buna karşılık iyi ve doğru yola, enbiya, evliya, ulema ve sulehanın yoluna tabi olmaya sevk etmesi yönüyle o gün olduğu gibi bugün de önemli mesajlar veren, dinî-tasavvufî kültürümüze katkı sağlayan bir kitap olarak durmaktadır.

Etik Beyan / Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Yazar(lar) / Author(s)

Hidayet AYDAR

Finansman / Funding

Yazar bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder / The author acknowledges that it has not been received any financial support in this Research.

Kaynakça

- Abdulvehhâb, Muhammed b. *Tefsîru sûreti'l-Felak*. ed. Fehd b. Abdurrahman Rûmî. er-Riyâd: Mektebetu'l-ubeykân, 1417.
- Akbulut, İsmail. *Muavvizeteyn Surelerinin Tespiti ve Tefsiri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Alper, Ömer Mahir. "İbn Sînâ". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 20/342. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Âlûsî, Ebu's-Senâ Şihâbuddîn Mahmûd. *Rûhu'l-Meânî fî tefsîri'l-Kur'âni'l-azîm ve's-seb'i'l-mesânî*. 30 Cilt. Beyrût: Dâru ihyâi't-turâsi'l-arabî, ts.
- Âmilî, Cafer Murtezâ. *Tefsîru sûreti'l-Felak*. Beyrût: el-Merkez el-İslâmî li'd-dirâsât, 1436.
- Arslan, Ömer Faruk. *Kureyşîzâde Mehmed Fevzî Efendi'nin Tefsir Risâlelerinin Tahlili*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Aydar, Hidayet. "Muavvizeteyn Üzerine Bir Değerlendirme". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (2005), 1-34.
- Aydar, Hidayet. "Vefatının 100. Yılında Abdülhamid ve Dönemini Yeniden Anlamak". *Abdülhamid Dönemi Osmanlı Coğrafyasında İslâmî İlimler*. ed. Hidayet Aydar vd. 11-32. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1. Basım, 2019.
- Baybara, Neriman. *Kureyşî-zâde Mehmed Fevzî Efendi, Hayatı ve Eserleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2007.

- Buhârî, Muhammed b. İsmâil. *Sahihu'l-Buhârî Mevsûatu'l-hadîsi's-şerîf el-kutubu's-sitte*. ed. Salih b. Abdulaziz b. Muhammed b. İbrahim Ali's-Şeyh. er-Riyâd: Dâru's-selâm li'n-neşri ve't-tevzî', 1419.
- Bursalı, Mehmed Tâhir. *Osmanlı Müellifleri*. ed. Ali Fikri Yavuz - İsmail Özen. İstanbul: Meral Yayınevi, ts.
- Câmî, Molla Nûruddîn Abdurrahman b. Ahmed. *Nefehâtu'l-üns min hadarâti'l-Kuds*. Thk. Muhammed Edib el-Câdir. Beyrût: Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, 2003.
- Cuhenî, Mehâ bintu Fâlih. "Sûretu'l-Felak dirâse tefsîriyye tahlîliyye". *Mecelletu kulliyeti'd-irâsâti'l-İslâmiyye ve'l-Arabiyye benât* 1/2 (2017), 388-459.
- Çubukçu, Hatice. *İlk Dönem Hanım Sufiler*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2006.
- Demirdöven, Necla Yasdıman. "Felak ve Nas Surelerinin Kavram ve İ'rab Açısından Tahlili". *Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 7/13 (2020): 1-37.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as Sîcistânî. *Sünenu Ebî Dâvûd Mevsûatu'l-hadîsi's-şerîf el-kutubu's-sitte*. ed. Salih b. Abdulaziz b. Muhammed b. İbrahim Ali's-Şeyh. er-Riyâd: Dâru's-selâm li'n-neşri ve't-tevzî', 1419.
- Emre, Mehmed. *Hanımlarımıza, Genç Kızlarımıza Örnek Büyük İslam Kadınları ve Hanım Sahabeler*. İstanbul: Çelik Yayınevi, 2014.
- Fevzî, Mehmed. *Aynu'l-hakîka fî râbitati't-tarîka*. İstanbul, ts.
- Fevzî, Mehmed. *el-Havâssü'n-nâfia fî tefsîri sûreti'l-Vâkıa*. İstanbul, 1313.
- Fevzî, Mehmed. *el-Ünsü'l-ma'nevi fî şerhu Kudsi'l-mesnevî*. İstanbul: Dârülhilâfetalaliyye el-Hâc Muharrem Efendi Matbaası, 1300.
- Fevzî, Mehmed. *en-Nesâyihu'l-Fevziyye fî'l-ed'iyye ve'l-medayi's-seniyye*. İstanbul, ts.
- Fevzî, Mehmed. *Kudsiyyu'l-Ahbâr*, ts.
- Fevzî, Mehmed. *Kudsiyyu'l-ferah fî tefsîri sureti Elemneşrah*. İstanbul, ts.
- Fevzî, Mehmed. *Kudsiyyu'l-irfân fî tefsîri sûreti'n-Necmi mine'l-Kur'ân*. İstanbul: Dârü't-Tıbâati'l-Âmire, 1304.
- Fevzî, Mehmed. *Kudsü'l-mesnevî*, ts.
- Fevzî, Mehmed. *Mesîrü'l-halâs fî tefsîri sûreti'l-İhlâs*. Dersaadet: İbrahim Efendi Matbaası, 1309.
- Fevzî, Mehmed. *Nihâyetu'l-iktidâr li evliyâi'l-kibâr*. İstanbul, ts.
- Fevzî, Mehmed. *Nücûmu'l-ihtidâ fî rucûmi'l-a'dâ*. İstanbul, 1315.
- Fevzî, Mehmed. *Rûhu's-salât*. İstanbul: Karnik Matbaası, 1302.
- Fevzî, Mehmed. *Tahrîru'l-murâd fî def'i't-ta'ni ve't-tesâd fî hakkı Muhyiddin el-Arabî*. Vîlayet Matbaası, 1305.

- Fevzî, Mehmed. *Tefrîcu'l-kalak fî tefsîri sûreti'l-felak*. İstanbul: Matbaa-ı Hacı Muharrem Efendi, 1284.
- Fevzî, Mehmed. *Temessuku'l-ezyâl min sâdâti'r-ricâl*. İstanbul, ts.
- Fevzî, Mehmed. *Tesyîru'l-fülk fî tefsir-i sûreti'l-Mülk*. İstanbul: Şirket-i Sahafiyeye-i Osmaniyeye, 1307.
- Fevzî, Mehmed. *Zübdetu'l-âsâr ve umdetu'l-efkâr*. İstanbul, ts.
- Fevzî, Mehmed Kureyşizâde. *Fihristu'l-Âsâr*. İstanbul, ts.
- Ğazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *İhyâu ulûmi'd-dîn*. Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1426/2005.
- Hanbel, Ahmed b. *el-Musned*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Hourieh, Marwa. *Kureyşizâde Mehmed Fevzî Efendi'nin Tefrîcu'l-Kalak fî Tefsîri Sûreti'l-Felak Adlı Eserinin Muhteva ve Üslup Yönünden İncelenmesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Hureyfiş, Şuayib b. Sa'd. *er-Ravdu'l-fâik fî'l-mevâizi ve'r-rekâik*. Bulak: el-Matbaatu'l-âmire, 1308.
- Işık, Emin. "Felak Sûresi". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 12/301-302. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- İbn Acîbe, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed. *el-Bahru'l-medîd fî tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*. ed. Ahmed Abdullah el-Kureşî Ruslân. el-Kâhire: el-Heyetu'l-Mısıriyye el-âmme li'l-kutub, ts.
- İnal, İbnülemin Mahmud Kemal. *Son Asrın Türk Şâirleri*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988.
- İsmail Paşa, Bağdâdî. *Hediyyetu'l-ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsâru'l-musannifîn*. 2 Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1. Basım, 1951.
- Karataş, Akif. *Mehmed Fevzî Efendi'nin Bülbülistan İsimli Eseri (İnceleme-Tercüme)*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Kuhhî, Hasan b. Muhammed Hilmî en-Nakşbendî eş-Şâzelî. *Tenbîhu's-sâlikîn ilâ ğurûri'l-müteşeyyihîn*. Rusya-Dağıstan: el-İdâre ed-Dînîyye li Muslimî Dağıstan, ts.
- Kurnaz, Esra. *Edirneli Mehmed Fevzî Efendi'nin Tasavvuf Risâlelerinin İncelenmesi –Râbita ve Kerâmet Kavramları Çerçevesinde-*. Edirne: Trakya Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Kuşeyrî, Ebu'l-Kâsım Abdulkerîm b. Havâzin. *er-Risâletu'l-Kuşeyriyye*. Beyrût: Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, 2001.
- Muflih, Levleve bintu Abdilkerim. "Tefsîru sûreti'l-Felak". *Mecelletu Câmiati'l-Melik Suûd el-Ulûm et-terbeviyye ve'di-dirâsâti'l-İslâmiyye* 2 (1430), 245-264.

- Müslim, Ebu'l-Hasan b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *Sahîhu Müslim*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Nesâî, Ebû Abdîrrahman. *Tefsîru'n-Nesâî*. ed. S.A. Şâfî - S.A. Celimiy. Beyrût: Müessesetu'l-kutubi's-sakâfiyye, 1410.
- Palabıyık, Hanefi. "Felak ve Nas Surelerinin Nüzul-Siyer İlişkisi Bağlamında Mekkî ve Medenî Okunmasının Anlamı/Yorumu". *İslam ve Yorum: Temel Tartışmalar, İmkanlar ve Sorunlar*. 1: 297-316. Malatya: Malatya İlahiyat Vakfı, 2017.
- Râzî, Fahrüddîn. *Tefsîru'l-Fahr er-Râzî (et-Tefsîru'l-kebir ve Mefâtihu'l-ğayb)*. Beyrût: Dâru'l-fikr, 1401.
- Semerkindî, Ebu'l-Leys Nasr Muhammed b. Ahmed. *Tefsîru's-Semerkindî*. Thk. Ali Muhammed Muavvid ve diğerleri, Beyrût: Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, 1413/1993.
- Songüler, Gizem. *Sûfî Gelenekte Kadın Algısı: Mevlana Örneği*. Dokuz Eylül Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2017.
- Sülemî, Ebû Abdîrrahmân. *Zikru'n-nisveti'l-muteabbidât es-sûfiyât*. Thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî. el-Kâhire: Mektebut'l-hancî, 1413/1993.
- Sülün, Murat. "Osmanlı Tefsir Geleneğinde Kur'an'a İşârî Yaklaşımlar". *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri –Tebliğler ve Müzakereler-*. 111-148. İstanbul: Eser Neşriyat, 2012.
- Şentürk, Mustafa. "Edirne Müftüsü Mehmed Fevzî Efendi'nin Teysîru'l-Fülk Fî Tefsiri Sûreti'l-Mülk Adlı Eseri". *Balkanlar ve İslam –Balkanlı Âlimler, Mütefekkirler ve Eserleri-*. ed. Abdullah Taha İmamoğlu vd. 3/559-581. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1. Basım, 2020.
- Şentürk, Mustafa. "Kur'an'da 'F-l-k' Lafzı ve 'Felak'ın Rabbi Tanımlamasının Meallerde Çevirisi Sorunu". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 4/1 (2020): 1-15.
- Tâzîfî, el-Allâme eş-Şeyh Muhammed b. Yahyâ. *Kalâidu'l-cevâhir fî menâkibi tâci'l-evliyâi ve ma'deni'l-asfiyâi ve sultani'l-evliyâi eş-Şeyh Muhyiddîn Abdulkâdir el-Ceylânî. maa Sirru'l-esrâr ve mazharu'l-envâr fî mâ yahtâcu ileyhi el-ebrâr*. Thk. Ahmed Ferid el-Mezyûdî. Beyrût: Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, 2022,
- Tefsîr el-mevdû li suveri'l-Kur'âni'l-kerîm*. Komisyon: Mustafa Müslim v.dğr. el-İmârât el-Arabiyye el-Muttehide: Câmiatu's-Şârîka, 1431.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed. *Sünenu't-Tirmizî Mevsûatu'l-hadîsi's-şerîf el-kutubu's-sitte*. ed. Salih b. Abdulaziz b. Muhammed b. İbrahim Ali's-Şeyh. er-Riyâd: Dâru's-selâm li'neşri ve't-tevzî', 1419.
- Uzun, Mustafa. "Fevzî Efendi, Edirne Müftüsü". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 12/506-509. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.